

D u h a t a j a

Kodu- ning isamaa tundmisele.

Lastele õpetuseks

toogu pannud

G. Blumberg.

Kolmas parandatud trükk.

Tartus, 1878.

Trükitud ja müüa S. Laakmann'i juures.

1952-3664

Beste Kirj ja Rahval. Kat
981

Zensuri poolest lubatud. — Nigab, 27. Oktoobril 1877.

i 21526874

Cessõna.

219590

Kodumaa õpetus on ka meie maal sõbru leidnud, sest kuue aasta sees saab see weike „Tuhataja“ juba telmat korda trükkitud. Tutawaks saadud kooliraamatud ei tohi palju ümbermuuta, sellepärast on se kord aga wähe juure lisatud ja parandatud. Laste wanemaid ja õpetajaid palume aga seda mitte pahaks panna, et oleme õpetuse wiisist see kord natukesse laiemalt kõne- lenud.

Tartus, 1. Januaris 1878.

Laste wanematele ning õpetajatele.

Igas asjas võib inimene aga seda täielikult teada, mis tema oma filmaga on näinud. Kes merd ei ole ilmaski näinud, ei tea ka mitte, mis meri on. Kui laps asja oma ihufilmaga ei saa näha, siis ta ka palju ei või selle juures mõelda, kui neist nägemata jäänud asjadest temale räägitakse. Tahame meie ühte asja õppida, siis peame teda nägema ja tõiste tutawa asjade kõrwa panema ja meeletuletama, mis meie tema juures iselikku oleme leidnud. Selle läbi jääb siis meie meele üks pilt, keda meie oma waimu ette mälestuse wäel iga kord wõtme tuua, kui meie tahame. Mida rohkem meie nisugu asju iga pidi oma filma ja waimu ette toome ja tõiste asjade kõrwa pannes, nimetatud iselikku üles otsime, mis meie üksi tema juures näeme, seda selgem on siis selle asja pilt meie waimus. Igakord ei ole aga mitte võimalik asju ihulikku filma ette tuua, siis peame katsuma ühe osawa pildi läbi waimu filma ette asja üles maalida, et waimu film temast mõttes kujutest võib teha otse kui näeks asja. Sellepärast kirjutab meile õpetamise wiis kõige esiteks ette: „**Õpeta näitlikult**„ Mida sagedamast wanemad oma lapsi noorelt põlwelt juba nõnda wiisi on õpetanud, seda kergem on pärast koolmeistri töö. Tihti tulewad aga lapsed enamist nenda kooli, et nemad nägema filmaga ei näe, ega kuulwa kõrwaga ei kuule.

Siis on esimene asi koolis: Lapse filmi ja kõrwu lahti peasta. „Speta näitlikult,“ see tähendab siis: ära tarwita sõnu, kelle juures laps ühtigi ei mõtle ega mõelda ei wõi, waid uuri järele, mis laps tõeste teab ja mis ta ei tea, kelle juures ta juba midagi mõtleb ja kelle juures ei mitte, kas tema mõtlemised õiged on, wõi mitte. Siis saab koolmeister warsti nägema, et laps ühe sõna juures, mis ta ehk tuhat korda juba suhu wõtnud, ühtigi ei mõtle ehk asja juures, mis ta ehk tuhat korda tema ihuliku filma ees on olnud, ommeti seda ei ole näinud, mis selle ja tõise asjale wahet teeb. Müüd pakkugu koolmeister oma õpetust sedawiisi, et ta tihti asju laste filma ette toob ja küsimuste läbi lasti nõnda talutab, et nemad sedamaid kõif leiawad, mis ühe asja juures tähelepanemise wäärt on. Selle läbi kosub siis lapse waimu piltide warandus suuremaks ja läheb tema meel ja mõistus selgemaks. Kosub lapse waimu piltide warandus, siis kosub ka tema mõtete warandus. — Et aga palju asju maa pääl on, mis meie kõif ei wõi kooli tuppua, siis kirjutab õpetamise wiis meile tõisels ette: Speta nõnda, et ligemalt kaugemale samm sammult astud. Laps ei tea weel, mis meri on, aga tema on ehk weiket järwe näinud. Lase teda siis tema waimu filma ees järwe suurendada, nii palju kui ta jõuab ja meie wõime loota, kui weel koolmeister mõnda selle juure lisab, et ta enamist kui ka mitte üsna õiget, ommetegi mitte hoopis kõlbmata waimu pilti merest enesele loob. — Seda wiisi peame meie pea aegu igal kohal sillad ehitama säält kohalt kus laps omas mõistuses seisab sinna kohani, kuhu meie oma õpetusega teda tahame wiia. Kui meie säält pääle hakkame, kus laps seisab ja samm sammult kaugemale teda katsume saata, siis ehitame meie niisugusid õpetuse ehk mõistuse sildu, kelle läbi wõimalik on suuremat ja kaugemat õpetust lapsele pakkuda. Lapse õpetamise juures kirjutab meile kolmandaks õpe-

tuse wiis ette: „Astu samm sammult kergemalt raskemale“. Esimene õpetus ei ole mitte kerge asi, sest tema peab üks ettevalmistaw õpetus olema kõige suurema õpetustele. Säherdune ette walmistamise õpetus „maade teadusele“ ehk Geograafiale, on kodumaa õpetus. Kodumaa õpetus paneb kindla põhjuse, kelle pääle meie oma isamaa tundmise põhjandame, säält samm ja mmult kergemale minnes tõisi maid ja aega mõõda kõik maakera pinda tundma õpime. Sedawiisi kaswatab kodumaa õpetus lastele himu sügawamad õpetust tõistest maadest nõuda, aga õpetuse himu kaswatamine laste südames on üks neist suuremaist asjust ja õanelik iga koolmeister, kes seda ihaldust oskab kaswatada, et ärkaw walguse säde lapse sees mitte warju alla ei panda. Ja kui kodumaa õpetus ehk pääiegi weel isamaa arma stust õhkama sütitada oskab, siis on kõik tulu kätte saadud, mis temast soowida wõiksime. Kodumaa õpetus halagu elu ehk koolimajaga pääle. Koolmeister lastu üht ja tõist last kest tuba astuda ja küsigu: Mis sugune sein seisab wasta hommikut, mis sugune wasta lõunat; mis sugune wasta õhtut, mis sugune wasta põhja? Kui lapsed weel ilma kaartest midagi ei tea, siis saamad neli ilmakaart seda wiisi äraseletatud, et laps päikese tõusu ja päikese looja minnikut tähele paneb ja lõuna ajal päikese kõrguse pääle waatab ja seda wiisi ise letab, kus õhtu ja hommiku ja kus lõune ja põhja poolne sein on. Iga küsimuse pääle wastab ja näitab laps: See sein seisab wasta hommikut! See wasta lõunat j. n. e. Müüd teeb koolmeister kriipsud tahwli pääle ette, mis toa neli seina tähendawat ja nõnda et põhjapoolne sein ülewäl ja lõunapoolne all, õhtupoolne pahemat kät ja hommikupoolne paremat kät seisma tuleb. Lapsed tõmbawad need kriipsud oma tahwlite pääle koolmeistri kriipsude järele. Müüd näitab laps, mis sugune kriips hommiku poolist, mis sugune õhtupoolist j. n. e. seina tähendab ja kirjutab kriipsu juure põhi, lõuna,

hommiku ja õhtu. Müüd küsib koolmeister: Mitu aknat on põhjapoolsel seinal? mitu hommikupoollisel seinal? kus pool seisab uks? kus pool ahi? kuhu poole näitwat kooli laudade otsad? Kui meie põhjapoolse seina pääle vaatame, missugune sein seisab siis selja taga? missugune sein on siis paremal käel, missugune pahemal käel? — Müüd saavad need läbirägitud asjad kas kriipsudega või numbridega toa plaani sisse ülespandud. Toaplaani külge joonitakse tõised toad ja kambrid, nõnda et terve elu — ehk koolimaja plaan valmis saab. Koolm. küsib: Kuhu wiib meid tee, kui meie koolimajast lõunepoole wälja astume, kas õue pääle või põllule, kopti või aeda? — Kuhu, kui põhja-hommiku-õhtu poole wälja astume? j. n. e.

Siis joonitakse õue, ajad, köppel, põllud üles ja tähendatakse weike ruutudega, kus laudad, ait ja saun seisawat. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonitades edasi, kuni terve elukoht tahwli pääl seisab. Sääl juures peaks siis kas süllapuuga ehk sammudega setnade, tänawate ehk tee pikused ära moedetud ja sedamaid ka kriipsude pikus tahwli pääle ära märgitud saama. Müüd õpib laps ümberkaudsed põllud, heina ja karjamaad, metsad, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääl kasvawad, ja loomad, mis sääl elawad. Ka need asjad saavad tema silma ette toodud, mis ta taewa all näab. Tuule lipust õpib ta tundma, kust poolt tuul puhub. Sääl saab siis äraseletatud, aga näitlikult, kuida wiisi tuul tõuseb ja missugused tuuled wihma ja lund toowad. Kui wihma sadab, siis räägime loikudest, lompidest ehk weest ja weeaurust ja seletame, mis udu ja pilwe, laste ja härmatus on ehk kust naad tulewad.

Hallika juures naitame, kust wegi tuleb, kuida temast weesoonele, siis oja, weike jõeke ja pärast suurem jõgi kasvab. Pikemalt tähendame, mis jõekallas ja jõesuu

ning jõekaewandus on, aga ikka nõnda, et laps ise leiab, mis temal leida wõimalik. Ja kui tema waimu jõud seda wiisi edasi talutatud saab, siis kasvab temale uue õpetuse juures üks elaw tagasihutaja waim. Seda tahab ma natukesi pikemalt weel äraseletada. Kodumaa tunnis oli nüüd laps õpinud, mis jõgi, jõe kaewandus, kallast, hallikas ja jõesuu on. Käib hiljemine üks terane laps, kes koolis seda oli kuulnud, mõõda metsa ja juhtub sääl kogemata jõe kaldale. Sääl näeb ta jõewoolamist ja tuletab koha meele, mis ta koolis jõesuust ja hallikast oli kuulnud. Tema mõtleb järele, et kui ta jõe hallikat leida tahab, siis peab ta sinna poole minnema, kust poolt wee woolamine tuleb. Laps tahab nüüd hallikat näha, jõe sündimise paika otsida. Kes teda seda tegema sunnib? Tagasihutaja waim oli õpetus hallikast olnud. See ütleb lapsele: tahat ja hallikat leida, siis mine sinna poole, kust wesi tuleb. Lapsele ei oleks mitte hallika otsimise mõtte pähe tulnud, kui temale jõgi ep oleks meele tuletanud, mis ta koolis oli kuulnud, kuida wiisi meie hallikat wõime leida. Oskame meie säherdust tagasihutaja waimu iga õpetusele sisse panna, siis wast on meie õpetusel elaw wägi ja ramm sees, kellest wilja kasvab.

Wälgu lõõmise ajal anname meie lapseliku seletust sellest, mis wälk ja müristamine on; õpetame ühtlase, mikspärast inimene ei tohi wälgu lõõmise ajal kõrge puude alla minna ja mis wälgu lõõmise ja müristamise wahel mõni lord nii pikka aega läheb. Küla-koolides wõiks siin juures meeletuletatud saada, kuida mõni lord ka naeruks pandud ebainsu tembustel teadmata tarkus sees wõib olla. Kõu müristamisel wiskab rahwas heina küünidest wikatid, kerved ja muud riistad wälja, et kui Pikker kurjad waimud ülewalt maha pillutab, nemad terariistadest haawatud saaksiwad. Ehk kül seda kuskil ei sünni, siiski on raudriistade wälja wiskamine müristamise ajal üks tululik ettewõtmine,

sest et raud elektro wäge oma külge kisub.

Wikerlaare nähes saab näidetud, kust ta tuleb ja mis ta on. Niisamuti õpetame meie last päikese teeringi tähele panema ja seda tundma õpima, mis läbi talwine külm ja suine soe tuleb.

Ka kuust, tema loomisest, kaswamisest, kahenemisest, tuu ja päikese warjutamisest, nõnda kui tähtedest saab kodumaa õpetuse juures räägitud.

Sest laps peab kõige asjade juures, mis tema näeb silmad lahti tegema, õpima ja kõik hästi tähele panema ja mõni õpetus peab teda küsima õpetama, kust see tuleb, et päike tõuseb ja looja läheb, et tuu kaswab ja kahaneb, et pilwist wihma, rahet ja lund sajab ja nõnda edasi. Sää1 ei ole siis mitte tarwis, et tema kõik põhjani teadma õpib, mis ta näeb, waid olgu harkatufel ehk ta natuke igast asjast, aga ikka nõnda, et üks töö lapsele selge on, enne kui tõine ette wõetakse. Sää1 juures peab laps ise küsima õppima ja enese ja koolmeistri küsimuste pääle osawalt wastama, olgu kas suusõnaga ehk kirjaga. Sellepärast on tarwis, et iga päew, siis kui laps juba kirjutada oskab, tema lühikeste küsimuste pääle lühikese wastuse annab, üks kõik kas paberi wõi tahwli pääle kirjutatud. Ka selle pääle saagu lapse silmad juhatatud, mis tööd inimesed tema elukohal teewad, kellega nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on. — Glukohast hakates, õpigu laps tõisi külasti, mõisasti, jõgesi ja muid tähtsaid asju tundma, nõnda et koolmeister lastega seltsis ka neist kohtadest kooli tahwli pääle kaardi teeb ja lapsed selle läbi maakaarti lugema õpiwad: see tähendab, et lapsed mõistusega maa kaardi pääle waadates, sedamaid sest aru saawad, mis kõik tehtud friipsud kaardi pääl tähendawad, nõnda et nemad waimusilmade ees wõeramaa kuju nii selgeste ülesse maalida wõiwad, kui oleksiwad nad ise jää1 káinud ja kõik oma filmaga näinud.

Ligemalt kaugemale minnes õpib siis laps oma kibel-

londa, pikemalt maakonda ja wiimaks oma isamaad tundma. Laste õppimise himu võime selle juures hästi kihutad kui tähtsas paikades, rahwa ennemuistised jutusi meele tuletame ja südamele toiduks mõne salmikese juure lisame. Isa-
maa armastus peab kordumaa õpetuse läbi kosuma. Wäga soowimise väärt oleks, kui koolmeister ise laiemalt mööda maid ümber käinud ja mõnda oma silmaga näinud, siis võib tema ka elavamalt ja eluandjamat waimu tõitu lastele anda.

Siis wast, kui laps kodu ja isamaa tunneb, hakkagu täis Geograafia ehk maade õpetus.

Et nüüd siit saadik meie maarahwa laste tarwisesse sugust juhatajat kodu ja isamaatundmise ei ole olnud, olen ma katsund seda tööd ette wõtta. Kus aga wagu ees ei ole, on raske künnda; nõna ka ses asjas.

See weike raamatuke ei ole mitte sedawiisi kokku pandud et teda koolides hakkatuselt otsani wõiks pähe õppida, waid et mõistlik õpetaja säält seest seda võib wõtta, mis ta arwab oma koolilastele tulusaks olewat.

Ka wanemad lugejad wõiwad seda raamatulest läbi lugeda ja mõnda säält seest tähele panna. Neile, kes aga arwawad, et raamatufene wäga wähe pakub, olgu lõpetuseks meele tuletata, et laste õpetuse juures ükski mõistlik kolmeister selle pääle ei waata, kui palju laps nimesid ja muid asju pähe õpib, waid selle pääle, et lapse meel ja mõistus saaks ülesse äratud ja kosurud. Selle tarwis walitatakse siis hakkatusel õige wähe, aga häd waimu tõitu ja muretsetakse selle eest, et see nõnda lapse omaks jääb, kui tema liha ja weri. — Mõnda kui ema wäetima lapsele rinda, siis lehma piima ja kui laps juba tugewam on, ka tugewamat toitu annab, nõnda muretseb ka mõistlik laste kaswataja, et ka hakkatusel nõnda sugust waimuharimise toitu lapsele pakutakse, mis tõeste lapsele kasuks on. Meid wanemaid ja koolmeistrid on weel maailmas ja ka maarahwa hulgas küllalt leida, eks arwawad, et laps ei wõi iial küllalt

pähe õpida. Meed ei ole mitte targemad kui se mees, kes põllule haugu teeb ja sinna sisse kõik oma külwilja matab ja mõtleb: nüüd on põld külmatud ja peab wilja kandma. Meie tahame aga waimuharimise tööd teha ja kudawiisi, seda oleme ülewal katsunud äraseletada.

Tulus oleks, kui siis ka kodumaa tundmise õpetus meie maarahwa koolides lapse meelt ja mõistust udust lahutaks, et ta lahtise filmaga ja ärtsa melega sest aru saaks, mis tema ümber on ja samm sammult edasi astudes nõnda kaugele jõuaks, et temale kõrgemat õpetust omast nii kui tõistest maadest kasulikult pakkuda wõiks. Minu soowimine saaks rohkestes täidetud, kui se weike „Suhataja“ koolmeistride rasket tööd laste waimuharimise juures ehk ka wähe wõiks kergitada, sest kui ka see raamatukene mõnda pakkub, mis igas koolis pruukida wõib, siiski peab iga koolmeister palju juure lisama ja mõnda teisiti seadma. Kodumaad ei wõi meie ramatust tundma õpida. — Neile, kes sellega mitte rahul ei ole, et naad nõnda wähe tumakat sisu ramatus on leidnud, tuletan ma meele, et se koolmeister kõige osawam meister on, kes wähega palju wõib teha.

Kodu- ning isamaast.

§ 1. Silmapiirest.

Igal pool, kus meie liigume ja käime, näeme meie taewast eneste üle; olgu taewas pilwis ehk selge, olgu päike ehk kuu ta küljes paistmas, ehk tähed säramas. Kui meie lagediku pöäle lähme ja puid ega metsa ega majasid ees ei ole, siis võime õige kaugele waadata ja meie film näab, et kaugel meist meie ümber maa nagu taewast kannaks ja taewas kui kummitud pada maad kattaks. Meie film kaugemale waadata ei wõi kui sinna maale, kus taewa linnitus, lautus ehk lagi näitab maa pääl seiswat. Sääli, kus maa taewaga näitab kokku puutuwat, on silma- ehk taewa- piire ja igauks teab, kui ta ennast iseene ümber, taewa piireni waadates, pöörab, et silma- ehk taewa- piir nii kui rõngas ümargune näitab olevat. Jõuame meie kõrge mää pöäle ehk kirikutorni otsa minema, siis saab taewa piir meist kaugemal olema, ja meie näeme, kui filmad terased on, palju kaugemale kui madalas kohas. Kes aga mõtleb maailma otsani waadata wõida, kui ta kõige kõrgema torni otsa lähets, see petab iseennast. Meie saame sellest sedamaid rääkima, mis pärast see wõimalik ei ole.

K ü s i m u s e d: Mis näeme meie igal pool, kus meie liigume ja käime eneste üle?

Keda näitab taewas kui kummitud pada latwat?

Rudas nimetame meie seda kohta, kus maa taewaga näitab kokku puutumad?

Kust kohast näeme taewa- ehk filmapiire kaugemal olewat?

§ 2. Ilmakaartest.

Meie näeme iga päew, kui taewas mitte pilwes ei ole, päikese hommiku pool tõuswat ja õhtu pool looja minewat. Lõuna ajal seisab päike kõrges taewas; aga seda teame kõik, et sui ajal ta palju kõrgemal on, kui talwe ajal. Kõige kõrgemal seisab päike kaks nädalat enne Jaani, see on 9. Juunil ja kõige madalamal kaks nädalat enne Jõulut, see on 9. Detsembril. Kui päike lõune ajal kõrgemale tõuseb, siis soendab tema maad rohkem, kui siis, kui ta madalal seisab. Enne Lihamõtet, 9. Märtsi kuul, tõuseb päike hommiku kellu 6 ja paistab lõuneni 6 tundi ja pärast lõunat jälle 6 tundi, see on siis ülepää 12 tundi ja läheb looja kellu 6 õhtu; nõndasamuti on ka enne Mihkli päewa 9 Septembril. Neil mõlemil päivil näame meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat. Neid päivi nimetatakse ka suureks „põõripääwaks.“ Hommiku ja õhtu wahel on lõuna; wasta lõunat on põhi.

Küsimused: Millal näeme meie päikese just hommikus tõuswat ja õhtus looja minewat?

Mis kella ajal läheb päike looja?

Millal seisab päike lõuna ajal õige madalal, millal õige kõrges taewas?

Millal soendab päike maad kõige rohkem?

§ 3. Ilmakaartest.

Lõmbame meie kriipsu ja ütleme, et ülem ots näitab põhja poole, siis näitab alam ots lõune poole ja paremal pool põhja ja lõune wahel on hommiku- ja

pahemal pool õhtu. Kui meie nüüd kas karja- ehk heinamaal, kas põllu pääl ehk metsas käime, siis võime päeva tõusmisest kohe öelda, kus pool lõuna, kus pool õhtu ja põhi; nõndasamuti ka päeva loojast hommiku, lõunse ja põhja poolse leida; aga ka oma elumaja seinadest, nurkadest võime ütelda, mis sein, nurk või uks lõuna pool, mis põhja, hommiku või õhtu pool on. Kui rei on pekstud ja tuleb tuulamine, siis küsime kõige enne, kust poolt tuleb tuul, kas hommikust, või õhtust, kas lõunest või põhjast ja seda mööda tehakse ka wäraw lahti. Kes aga järwe või mere pääl purjetada tahab, see peab tubliste tuule pääle vaatama et oma lodjaga ehk laewaga ka sinna poole purjetab, kuhu tema purjetada tahab.

K ü s i m u s e d: Kui meie ühe kriipsu nõnda tõmbame, et üks ots põhja poole näitab, kuhu poole näitab siis tõine ots? Kui sina näuga wasta põhja, ja seljaga wasta lõunat seisad, misuke ilmaaar on siis paremal kääl? misuke pahemal kääl?

Mitmeft ilmaaartest oleme meie seie jaadit rääkinud?

§ 4. Tuulest.

Ka mölder waatab tuule lipu pääle ja küsib, kust tuul on? ja siis seab ta weskki tiiwad sinna poole. Kui meie ka oskame ütelda, kust poolt tuul on, siis tahaksime ka teada kuidas tõuseb tuul.

Kui meie talwe ajal enne ahju kütmist ühe kerge udusule lendu laseme, siis näeme teda otjekohe ja pikkamisi pöranda pääle maha langema. Sest tunneme ära, et toas tuult ei ole, muidu oleks sulg kõrwale lendanud. Nii pea kui ahju tuld tehakse, tõuseb ka weike tuul toas. Ahju ligidal läheb õhk soojemaks ja selle läbi ka kergemaks ja tõuseb nüüd ahju seina mööda üles. Paneme nüüd oma udusule ahju kõrwale lenda- ma, siis ei lange ta maha, waid ta tõuseb ruttu ülesse,

lendab mõõda lage edasi ja langeb lõppeks tõisel pool tuba akna ligidalt pikkamisi põrandale.

Pääle selle teab igaüks, kui talwe ajal toa ukse lahti teeme, et külm õhk tuppa ja soe õhk toast wälja läheb. Käega wõime seda ära tunda, et soe õhk ülewalt wälja läheb ja külm õhk alt sisse tuleb, aga selgemalt näed sa seda, kui küünla tule kätte wõtad ja kord kõrgel ukse sambas ja kord madalal pead. Kõrgel ajab tuuleõhk tuld wälja ja alt jälle sisse; sest külm õhk on raskem, kui soe õhk. Sellepärast on põrandal ikka külmem, kui lae all. Kes sooja armastab, see läheb parfile wõi saunas lawa pääle.

See on üks weike pilt neist suurtest õhu woolamistest maa pääl, keda meie tuuleks nimetame. Külmaist maadest põhja poolt woolab külm õhk lõune poole ja lõune poolt, kus päikene maad kõige rohkem soojendab, tõusewad soojad õhujaud esite ülesse ja jooksewad siis aegamõõda madalamale langedes põhja poole. Sellepärast on ka lõune tuul soem kui põhja tuul. See tuul, mis lõune ja õhtu wahelt puhub, tuleb üle suurte merede ja toob sellepärast palju weeauru ja weepilwi kaasa ja nimetakse wesikaare tuuleks.

K ü s i m u s e d: Kui meie talwe ajal toa ukse lahti teeme, kust kohalt woolab siis külm õhk tuppa?

Kust läheb soe õhk wälja?

Mikspärast on põrandal külmem kui lae all?

Mikspärast on lõuna tuul soem kui põhja tuul?

Mikspärast toob meie wesikaare tuul palju weepilwi kaasa?

§ 5. Weest ja weeaurust.

Kui wihma sajab, siis kogub wet madalama kohta-desse, ja meie näeme lõikusi, lompisi ja ojasi siin ja sääl; pääle selle leiame weel wet soos ja rabas, jões ja järwes. Kõige suurem weefogu on

meres, sinna jookseb kõik wesi kokku. Igal pool, kus wet on, kahaneb ehk kahtub üks jagu ära. Kus ta siis jääb? — Ära kaduda ei wõi ühtegi maa pääl. Ka see wesi, mis küll meie filmade ees ära kaub, ei kau tõeste ära, waid tõuseb, ilma et meie seda näeme, taewa poole, nii kui hinge aur; hinge aur on ka enamiste puhast wesi. Külma käes näeme oma hinge auru, aga soojas toas mitte. Mikspärast, saame sinna poole nägema.

Kui meie weekatla tule pääle paneme, siis hakkab wee aur warsti üles tõusma, kui wesi soojaks saab, ja wesi kahaneb ikka rohkem, mida kauem meie teda keedame. Kus ta jääb? — Wesi saab weeauruks ümber muudetud ja tõuseb kõrgele ülesse. Märg ja niiske pesu nii kui kõik märjad ja niisked asjad, kui neid kuivama pannakse, annawad oma weejau ära ja lasewad teda tuulest ja päikese kiirtest ilma nägemata weeauruks ära muuta. Nõnda oleme meie igal pool, kus meie liigume ja käime, weeauru sees, et meie teda küll palja silmaga sugugi ei näe.

K ü s i m u s e d: Kuda nimetame meie kõige suurema weekogu?

Kus jääb see wesi, mis igal pool ära kahaneb ehk ära kahtub?

Mis näeme meie üles tõuswat, kui meie wet keedame?

Kelle läbi saab wesi weeauruks ümber muudetud?

Mis ei näe meie film sugugi, ja ommeti liigume ja käime ta sees?

§ 6. Uduist ja pilwedest.

Kui sui ajal ilm väga soe on olnud, siis näeme õhtu üle soode, rabade, jõgede, järwede ja hallikate wee auru ülesse tõuswat, ja kui ise sinna sisse lähme, siis saawad riided sääl sees niiskets, nii, kui udu sees; sest udu ei ole muud, kui nähtaw wee aur. Kui see wee aur kõrgemale tõuseb, siis on ta pilwe ja

tes kõrgele mägede pääl on käinud, teab, kui ta nõnda kõrgele saab, kus pilved käivad, et ta siis udu sees on, nii kui meie mõni kord maa pääl, nõnda et ei või mõne sülla pääle ühtegi enam näha. Udu ja pilw on seda mõõda wennaksed. Mõlemad on weskine aur ja mõlemad on maa päält üles tõusnud. Udu langeb maa pinnani maha, pilwed sõudwad kõrgel taewa all. Udu näitab ikka ühesugune hall, pilwed on mitme karwalised.

M õ i s t a t u s .

Loe mind eest ehk taga otsast:

Ikka tõusen maast ja metsast,
Teen sull' wõrku silma ette,
Et kõik läheb minu pette.

Olen paks ja langen maha,
Siis sa loodad heina teha;
Tõusen üles kõrgemale,
Toon sull' wihma ligemale.

K ü s i m u s e d : Millal näeme meie üle soode, rabade, jõgede, järwede ja hallikate wee auru ülesse tõusma?

Kuda nimetame meie nähtawa wee auru?

Kui udu kõrgemale tõuseb, mis ta siis on?

Kui udu paks on ja maha langeb, misuke ilm siis loota on?

Kui ta aga kõrgele tõuseb, mis võib siis oodata?

§ 7. Wihmast, lumest ja rahest.

Pilwed saamad tuulest laiale lautud. Ühe pilwe sees on tihti rohkem kui tuhat pärkapunda wet. Kui see nüüd ühe korraga maha sajab, siis ei purutaks ta üksi taimid ja puid katki, waid tapaks ka elajaid ja inimest ära. Seepärast on Jumal seadnud, et ta tiba wiist maha langeb. Kui külme tuul täie pilwe pääle puhub, siis hakkawad wihma pisarad maha tulema ja

meie nimetame seda wihma's. Kui tuul aga nii külm on, et wihmapisarad jääks külmawad, siis sajab rahet. Talwe ajal näeme meie lund sadawat, sellega Sumal maad tema pikas unes kinni katab. Pehme lume-waip on kenaišt tähtedest kokku pandud.

Neil on iga ühel kuus haru, kes oma kōrwalise weiksema harukestega nii korrapärašt kokku seatud, et ime waad ata. Tahad ja mitmetsugu kujusid, tähele panna, siis lase neid kange külma ajal oma käitse ehk mütsi pääle sadada.

Küsimused: Kes lautab pilwed laiale?

Kui palju on tihti ühe pilwe sees wet?

Millal hakkawad wihmapisarad pilwest maha tulema?

Mis siis näeme pilwest maha sadawat, kui wihmapisarad jääks külmetawad?

Mis katab talwe ajal weepinda?

§ 8. Kestest ja härmatusfest.

Kes weel ei usu, et meie ümber ühtepuhku wee aur on, mida meie ei wõi näha, see toogu külma asja tuppä, kas rauatüki wõi pudeli wõi kruusi, mis külma käes olivad. Mis saab tema nägema? Need asjad lähewad kohe niiskeks. Kust see wesi on siis tulnud; ommeti mitte raua wõi kruusi seest, waid üksnes selle läbi, et toas palju nägemata wee auru oli, ja nii pea kui külm asi sellega kokku tuli, nägime meie weepisaraid. Sellepärast on ka meie aknad niisked, kui õues külm ja toas soe on. Wee aur toas tuleb külma akna külge ja meie näame weepisaraid siginema. Müüd wõime ka selle küsimise pääle wastutada, mispärast meie külma käes oma hinge auru näeme, aga mitte soojas toas? Mida soem toas ehk õues on, seda rohkem weeauru tõuseb nägemata ülesse ja kui meie weeauru juba nägema hakkame, siis on see koht nägemata weeauruga küllalt täidetud, et enam wasta ei wõi wõtta, waid

weeaurust siginewad weiked wee pullid, mis meie uduks nimetame. Kui meie külma asja pääle õhkame, kas kirjutamise taabwli wõi külma afnaruntu pääle, siis siginewad koke meie wälja õhatud weeaurust weepisarad. Mõtlege nüüd ise järele, miks meie külma käes hinge auru näeme? — Pidage aga selle juures meeles: 1. Mida soem, seda rohkem wee auru, mis filmaga ei näe, on meie ümber; 2. Kui üks koht nägemata weeauruga küllalt täidetud on, et enam wasta ei wõi wõtta, siis näeme udu; 3. kui külma asja pääle õhkame, siis saawad nemad niiskeks.

Kui päike looja läheb, siis on warsti kaste maas. Kust ta on tulnud? Lehed ja rohi jahtuwad külmaks, nii pea kui päike enam ei paista. Nägemata weeauru on aga igal pool ja kui ta külma lehtede ja rohtude ligi tuleb, näeme meie weetilku. On aga maa nõnda külm, et weepisarad jääks külmaxad, nõnda kui mõnel kewade ja sügise hommikul, siis on hale, härm ehk härmatus maas. Ka talwe ajal näeme puud härmatust täis, liiate siis, kui pärast kaget külma soemad ilmad tulewad; sest puud on weel külmad ja soem weeaur on nende ümber. Ka õöldakse, et külm wälja lööb, kui kiwihoonede seinad pärast külmi päiwi jula ajal härmatust täis on. Kust see tuleb?

K ü s i m u s e d: Mikspärast on meie afnad niisked, kui õues külm ja toas soe on?

Mikspärast näeme külma käes oma hinge auru?

Kuda wiisi sagineb kaste?

Millal on puud härmatust täis?

Kust see tuleb, et habe ja juuksed mõni kord talwe ajal ka härmatust täis on?

§ 9. Jäätisest.

Kui weel külmetab, siis saame meie imelikul wiisil kümnest toobist weest ükstõistkümmend toopi jäätist. Sellepärast kui antru 10 toopi mahub, ja meie selle

täis täidame, prundi wõi punni pääle paneme ja siis külma lase, siis läheb ankur lõhki, sest jäätist saab rohkem kui wet ja kus ta wõib jääda, ta ajab ankrud lõhki. Ja kui õlut pudelis külmas, siis läheb ka pudel katti, sest õllejäätis tarwitab rohkem ruumi, kui õlut. Kui tüdruk wõi perenaine wet paja sisse unustab ja wesi jääb külmas, siis wõib pada warsti katti minna. Kui kiwi sisse auk raiutakse ja kange külma ajal wet sisse walatakse, siis ajab jäätis kiwi lõhki. Niisamuti wõid ja suuretuki lõhki ajada, kui wesi ta sees jääb külmas. Talwe ajal külmas wesi ja niiskus palkide ja laudade sees jääb ja ajab lauad ja palgid lõhki. Sellepärast kuuleme meie kange külma ajal walju plaksusi. Kes wõib nüüd öelda, mikspärast puud, liati õunapuud kange külma ajal lõhki lähwad?

Sellepärast pannakse kange külma ajal õlgi puude ümber, et külma mahla nende sees ei jääks külmaks, ja seda wiisi puud lõhki ei ajaks.

Jäätis on ka kergem kui wesi ja sellepärast ujub ta wee pääl.

R ü s i m u s e d: Mitu toopi jäätist saame kümnest toobist weest?

Mikspärast lähwad pudelid, katlad, ankrud lõhki kui wesi nende sees jääks külmas?

Mikspärast on kange külma ajal palkide ja laudade plaksumine kuulda?

Mikspärast ajab kange külma õuna- ja muid puud lõhki?

Mikspärast ujub jäätis wee pääl?

§ 10 Hallikatest.

Ruda meie juba nägime, sajab pilwedest wihma, rahet ja lund. Rahe ja lumi sulawad ära ja ülekiig wesi tungib maa sisse, pugub läbi kaljude ja woolab pärast tõises kõhas jälle maa seest wälja, kus teda

hallikaks nimetatakse. Kuski maa sees ei leita loodud weesooni ehk hallikate wet, waid kõik hallika wesi on wihma- või lumewesi, mis maa sisse tunginud ja säält jälle wälja immitseb ehk jooseb. Meie ütleme ka: hallikas keeb wälja ja nõndasugused keewad kohad ei ole muud kui hallika keedulohad, nõgudes ja orgudes, kust wihma- ja lumewesi wälja woolab. Müüd on wihma- ja lumewesi üsna puhas, aga hallikawee sees on mõnda wõerast asja leida, mis wesi maa seest kaasa on wõtnud. Mõni kord on soola, mõni kord lubja, wääwliit. rauda ja mõnda muud hallikawee sees leida. Kui ennast mitu hallikat ühendanud, siis saawad neist ojad, ja ojadest ühendamise läbi jõed. Jõed jooksewad pärast jälle järwe või merde. Kus aga wet on, tõuseb üks osa pilwesse ja langeb säält jälle maa pääle tagasi; nõnda et mitte üks ainus tilk kautusse ei lähe

Küsimused: Kuhu tungib üleliig wihma- ja lumewesi?

Kust ta siis jälle pärast wälja woolab?

Kust see tuleb, et hallikawee sees mõnda wõerast asja leida on?

Kuhu jookseb pärast kõik wesi kokku mis hallikate, ojade, jõgede ja järwede sees on?

§ 11 Ühe weetilga elukaik.

1. Suure mere rüpes tantfisiwad päikese paistel kui rõõmsad lapsed tuhanded weitsjed weetilgad ja lastid ennast tuulest kiigutada. Üks neist oli iseäranis üle- anetu ja püüdis ikka kõige kõrgemale karata. Kui ta üles waatis taewa poole, kes kui tõine meri ülewal kõrgel seisis ja kelle küljes päikene käis, säält tuli tal kange igatsemine, ka üles tõusta, et ta säält ümber mõiks rändada ja ülevalt maa pääle maha waadata. Wiimaks palus ta päikest, et ta teda üles tõmbaks. Päike saatis ka koha omad kiired alla, ja et weetilkal

selfimehi pika tee pääl puuduks, wõtsid need ka weel suure hulga tõisi tilkasi kaasa.

2. Nägemata weeauruks ümber muudetud, tõusiwad weetilgad ütlemata kõrgele ja sõitsiwad sääl ülewal meres ümber, lahkest tuule hoogust jahutud. Nende film nägi ülevalt ütlemata palju uusi asju. Wilja põllud, metsad, külad ja linnad, need kõik oliwad neil enne tundmata olnud. Siin nägiwad nad talupoja, kes oma põldu kündis, sääl ratsamehe, kes tulise hobuse seljas ümber kihutas; siin hoidis karjane oma prisket karja, sääl lendasiwad ja laulsiwad linnud roheliste puude pääl. Omas suures rõõmus ei pannud nad sugugi tähele, et päike ikka rohkem ja rohkem oli madalamale läinud. Oh! läks jahedaks ja meie weetilk ei teadnud nüüd kuhu hõkorterit heita. Sääl wõttis ta nõuks maa pääle minna, lasi enast alla ja üks lahke roosilil tegi talle oma uufe lahki.

3. Hommiku koidupunast üles äratud, istus weetilk roosi lehe serwa pääl ja palus üles tõuswat päikest: „Wõta mind jälle oma juure ülesse ja lasse mind kaugele üle maa reisida!“ — See sündis ka. Kui aga päew pärast liig palawaks läks, sääl lõppes weetilga jõud ära ja ta soowis jälle oma ema, see on suure mere rüpes olla. Ja waata, kange tuul tõusis, kes kõik weetilgad kokku ajas, et neist paks pilw sai; nad isegi ei teadnud, kuidas see sündis, aga pea oliwad nad suured nähtawad weetilgad ja jooksiwad üksteise järele maa poole maha. Küll see kohises ja lahises. Inimesed aga ütlesiwad: wihma sajab! Meie weetilk sadas ühe mäe otsa, tuhatnelja hüppas ta säält alla, tõised taga järel. Pea oli neid nii palju koos, et neist weike wabutam jõgi sai. Tükk aega oliwad nad nõnda üheskoos jooksnud, sääl kuulsiwad nad suurt kohinat ja nägiwad ühe maja, kelle ees walge tolmune mees seisis ja jahufottisid wantri pääle ladus. Maja kõrwas jooksis suur ratas ümberringi, kellest jõgi üle woolas. Ka meie weetilk pidi säält üle kargama ja arwas juba,

et ta jääl wist oma elu saaks kautama, aga siiski läks kõik hästi mööda. Nüüd jooksis ta jälle edasi ja jõudis wiimati ühte tiiki; sääl tõstis üks ilus neitsi kopaga wälja ja kallast ta siis oma walge pleekiva fanga pääle. Tuba oli tema jõud nõrkemas, jääl anti talle päikesest uueste tiivad, et ta edasi wõis reisida.

4. See kord wiis teda tuuleõhk põhja poole. Kui ta sääl oma seltsimeestega külma üle kaebas, sai ta korraga ilusa kasuka selga; tema sai weikeseks walgeks täheks ümber muudetud, kes pitkamisi maa pääle maha langes; rahwas aga ütles: lund sajab! — Kui kaitsew tek katsiwad nüüd jäätand weetilgad pool aastad maa pinda, kunni neid kewadine päike uuest äratas ja nemad oma ilusa walge kasuka seljast maha wiskaswad. Mööda põllu peenart edasi rändaswad nemad siis jõkke, kus neil see suur õnn oli, aurulaewu kanda ja neid suure mereni saata. Siin sai meie weetilik jälle oma wendade ja õdedega kokku ja rääkis neile, mis ta kõik oma pika reisi pääl näinud ja kuulnud.

Kui sa aga kord mere kaldale juhtud ja sääl ilusa suwe õhtul kõnnid, siis kuuled sääl tasast sossitamist ja sala kohaht. Waata, need ei ole muud kui weetilgad, kes kõine kõisele imeasju räägivad, mis nad oma pika reisi pääl näinud. Siis mõtle ka selle pääle, et sinu Issa taewas, kes kõik tilgad on lugenud ja neid kaitseb ka sind juhatab läbi maailma mitmesuguste teeradade pääl igawese elu merde!

§ 12. Jõe kaewandusest, suust ja kallastest.

Mered, järwed ja jõed otsiwad kõige madalamad kohad maapiinna pääl ülesse. Kui tahad oma ligidal kõige madalamat kohta teada, siis pane aga tähele, kus poole wesi woolab, sest et jõe emakoht ehk jõe kaewandus igal pool kõige madalama kohta üles otsib. See maa jagu, kelle läbi jõgi kõigi oma kõrwaliste ojade ja hallikatega jookseb, nimetatakse jõekohtaks. Seda

kohata, kus jõgi tõisega kokku juhtub, järve või mere sisse woolab, nimetatakse jõesuuks. Teed hallikast künni jõesuuni. nimetatakse jõe jooksuks. Mida kõrgemal jõe hallikad seisavad, seda kiiremast woolab tema wesi. Ühe jõe jookk ei käi millasgi otsekõhe waid loogeldi edasi, sest et ta ikka kõige madalamaid ja tiumamaid kohast üies otsib. Kui ei ole mõnda kajuulist kohta jõudnud läbi uhta, siis langeb ta nõndasuguses kohas äkiselt maha. Meie näema sääl weesada ma ehk weewoolase, seda ta tõeks, joaks ehk kosaks hüütakse.

Kui meie jõe pinnal künas või paadis oleme ja filmad jõesuu poole lääneme, siis on paremal käel — parem kallas ja pahemal käel — pahem kallas.

Küsimused: Misuufesed kohad otfiwad mered järwed ja jõed maapinna pääl ülesse?

Kuda nimetame seda maa jagu, kelle läbi jõgi kõige oma kõrwaliste ojade ja hallikatega jookseb?

Mis nimetame meie jõesuuks?

Mitspärast on jõehallikas ikka kõrgemal kui jõesuu?

Millal woolab wesi kiiremine jõe sees?

Kuda nimetame seda kohta, kus wesi jões äkiselt maha jookseb?

Kuda wiisi wõime fergeste sellest aru saada, misuufes pahem jõekallas on?

§ 13. Wälgu löömisest.

Pääle selle, et Looja pilwedest wiljarohu, ja puude kaswamise tarwis wihma ja talwe ajal maa kattedeks ja külma wastupanijaks lund meile annab, näeme enamiste sui ajal pilwedest wälku lööwat ja kuuleme müristamist. Wana rahwas ütles müristamisel ise Sumalat olewat ja nimetas seda Sumalat Wikeseks, Kõueks ja Pikeseks ehk Wana-isaaks ja Wana-taadiks. Sellepärast üteldakse weel praegu: „Wana-isa on kuri,“ „Wana-taat tõreleb,“ ehk „Wana-isa hüüab, Wana-taat müristab.“

Pisfel arvati ammu olevat, keslega ta nooli maha saatis ja veel nüüd usub rahvas, et mõni inimene nõnda-sugust nooli leiab. Need arvatud pifsenoolid või kuulid ehk lõuekiivid on muiste põlme rahva kiivist niferdatud sõa- ja ammetiriistade tüübid, kus veel rauda ega vaske ei tuntud.

Walguga ja müristamisega on hoopis tõine lugu. Meie oleme juba tundma õppinud, et pilved midagi muud ei ole, kui kõrgel seisaw udu. Nii pea, kui weaur ülesse tõuseb, kerkib temaga ramm või vägi ülesse keda meie walgulöömise juures näeme. Seda wäge leitakse igal pool. Kui meie kassi selga pimedas sillitame, siis näeme sedasama sugu tuld, mis pilvedest maha tuleb. Ka hobuse selga pimedas sagedes, ehk mõne inimese hiukjed hammides võime walgutuld näha. Aga meie võime ka kunstlikult seda tuld mitme asja seest wälja meelitada. Kui pigi või klaasi karmalise nahaga õerutakse, siis tuleb walgutuli ka nähtawale. Nii-samuti mitme muu asju seest võib teda leida, aga ilmaagi ei ole võimalik uskida, nii palju seda tuld saada, kui walgulöömise juures nähtawale tuleb. Kui nüüd wälk pilwest maha tuleb, siis tõuseb sellepärast kange mürin, et wälk wäga kiirest õhust läbi läheb. Lüüakse piitsaga kiirest õhku, siis kuulufse mõni kord õige walju plaksu.

Mõni inimene kardab wäga müristamist, aga walgulöömist võib ta kartuseta waadata. Müristamine ei või meie ei iial kahju ega wiga teha, waid wälk üksnes võib inimesi ja loomi tappa, kiwi ja puid lõhkuda ja hooni põlema panna.

Küsimused: Mis näeme meie pääle rahet ja wihma kui aial veel pilvedest maha tulewat?

Mis on pifsenoolid ehk lõuekiivid?

Kuda wiisi võime õige kergeste walgutuld maa pääl sigitada?

Miks pärast on kange mürin kuuldam, kui wälk pilwest maha tuleb?

§ 14. Müristamisest ja taewa wehklemisest.

Wälgu löömise ajal ei tohi inimene mitte kõrge puude alla minna warju otsima. Sääal tema võib hõlpsalt surma leida, sest kõrge asjade sisse lööb piksetulufe kõige ennemine, nõnda kui raud ja ka tõised asjad teda oma külge tõmmawad; sellepärast pannakse kõrge majade harju pääle ja tornide otsa üks raud latt püsti, kelle ots kullatud on, sest muidu roostetab raud ja kautab sellega wäe, pikse tuld enese külge tõmmata. Se raudora jookseb maja või torni mööda maa sisse ja kui päikese pilwed maja ligidale tulewad, siis jookseb wälgutuli mööda raudora maa sisse, ja ei tee kellegile kahju.

Arukorral wõiwad ebausku tembud ka tulu tuua. Nõnda wisatakse mõnes paigas kõuemüristamise ajal wikatid küünidest wälja, et piksest maha pillutatud kurjad waimud nende külles oma jalgu haawaffiwad, mis küll ei sünni, aga piksetuld enese külge kiskum raud saab selleläbi inimestest kaugemale ja hoiab neid kahju eest.

Miks pärast aga läheb wälgu löömise ja müristamise wahel mõui lord nii pikka aega?

Kui tütt püsti lasep ja meie tema kõrwas seisame, siis kuuleme pauku ja näeme tuld ühel filmapilgul. Seisame meie tüttist kaugel, liialte pimedal õhtul, siis näeme waremine tuld ja kuuleme hiljemine pauku, sest et tuld meie film penikoorma kauguselt filmapilgul näeb, aga kõrwal wõimalik ei ole nii ruttu pauku kuulda, sest õhu laened ei jõua nii ruttu meie kõrwa, kui walguse kiired meie filmi. Mida kaugemal sellepärast tütt meist on, seda hiljemine kuuleme pauku. Nõnda on ka wälgu ja müristamisega lugu. Mida kaugemal wälgu löömine, seda hiljemine kuuleme meie müristamist.

Suwel näitse sagedaste, iseäranis õhtu ja öö ajal, wälgulöömist, ilma et müristamist kuulda oleks. Rahwas

ütleb siis, taewas külwab seni ehk ilm jahutab ennast ära. See ei ole aga muud kui kauge piksewätk ehk ka weel kaugema wälgu kuma, selle müristamist meie kuulda ei wõi, sest et ta liig kaugel on. Hoopis tõine lugu on aga selle kuumaga, mis talwel öö ajal nähakse. Seda nimetatakse taewa wehklemiseks ja on walgus, seda Sumal Põhja rahwale annud, kus öö sel ajal mitu kuud pikk on.

Küsimused: Mikspärast ei tohi inimene wälgu-löömise ajal mitte kõrge puude alla minna?

Mikspärast läheb wälgu löömise ja müristamise wähel mõni kord nii pikka aega?

Kui kange pikse wälgulöökmine liig kaugel on, mida meie siis sugugi ei kuule?

Kuda wiisi nimetab rahwas seda kuuma, mis talwel öö ajal uähakse?

§ 15. Wikerkaarst.

Kui wihma sajab ja päike wihma-pisarate ehk tilkade pääle paistab, siis näeme meie tihti wikerkaart, amukaart ehk wikatkaart, seda ilusat seitsmewärwulist poolrõngast ja rahwas ütleb, et ta merest, järwest, jõest wõi muust weekogust wet peab jooma. Saare maal räägib rahwas, et Wana-Isa ükskord oma taewahelina-maal niitnud, ja kaare mahajätanud, sellepärast ta nimi ka wikati ka ar. Meie teame juba et pilwed muud ühtegi ei ole, kui udu, ja weõhk nähtawal wõi nägemata kombel ühte puhku taewa poole tõuseb, aga ei mitte wikerkaare läbi. Mis siis wikerkaar on?

Päikese kiired, terad ehk isoned on seitsmesugusest isewärwulistest triipudest kokkuseatud, nõnda et igas joones ehk teras üks punane, üks kula wärwine üks kollane üks roheline, üks helle sinine, üks must-sinine ja üks punakas-sinine triip on. Wihmatibades näeme meie need triibud, kui päike sadupilwe päle paistab ja meie nõnda seisame, et päike meie seljaga ja wihmapilw meie ees seisab.

Rüsimused: Mis näeme meie tihti, kui päike vihmaticade päale paistab?

Mis ta peab rahwa armamise järele tegema?

Mitimest isewärwilistest triipudest on wikerkaar kokku seatud?

Tähenduses: Kui meie kolmekandilise klaasi läbi päikese jooned laseme walge seinä päale kuffuda, siis näeme meie ilusa seitsmewärwilise triibu seinä pääl, sest wõime siis ära tunda, et päikese walgus wärwilistest joontest kokku seatud on.

§ 16. Päikese teeringist.

Iga 24 tundi tõuseb päikene üks kord üles ja läheb üks kord looja, mõni kord warem, mõni kord hiljem. Talwe ajal tõuseb päikene hommiku ja lõuna wäkel üles ja läheb lõuna ja õhtu wäkel looja. Ta seisab kell 12 lõuna ajal keskpaigas wasta lõunat, aga palju madalamal kui suwel. Tema teering taewa all on seepärast ka palju weiksem, ja sest tuleb, et siis ka päewad lühemad on kui ööd.

Päike tõuseb aga aega mööda ikka kõrgemale ja tema teering läheb suuremaks; ta tõuseb ikka rohkem wastu hommikut üles ja läheb ikka rohkem wasta õhtut looja. Sedasama wõrra lähewad ka päewad pikemaks ja ööd lühemaks. Wiimaks tõuseb ta just kesk hommiku pool üles ja läheb kesk õhtu pool looja. Siis on päew ja öö ühe pikused ja seda päewa, nagu juba ülewai nägime, nimetame suureks pööripäewaks.

Päike tõuseb nüüd iga päew rohkem ja rohkem hommiku poolt eemale põhja pool üles, ja läheb õhtu poolt eemale põhja pool alla. Tema päewane teering asub ikka kõrgemale. Päewad lähewad nüüd pikemaks, ööd lühemaks. Wiimaks on päew peaaegu 18 tundi, öö natuke rohkem kui 6 tundi pikk. Kui päikene nõnda lõuna ajal kõige kõrgemal seisab, siis näeme puude ja mõne muu kõrge asja warju õige lühikese olewat, nõnda et meie päikese kõrguse warjust ära tunda wõime,

Nõnda teame ka, et siis kui päike kõrges taewa lautuses seisab, tema kiired ehk terad maad ka rohkem soendavad. Ilmad lähewad nüüd küll weel mõni aeg edasi palawamaks, aga päewad hakkawad nüüd jo lühemaks ja ööd pikemaks minema; sest sume pööripäew (9. Juuni) on mööda ja päikene pöörab jälle lõuna poole tagasi. Nüüd tõuseb ta jälle ifka rohkem lõuna pool üles, ning iga lõuna ajal kell 12 seisab ta madalamal taewa küljes, kui mööda läinud päewal. See läheb nõnda edasi, kuni päew ja öö 9. Septembril jälle kord ühe pikused on. Kui wiimaks kõige lühem päew kätte jõudnud, siis on 9. Detsembril talwine pööripäew ja päikese ringi jooks hakkab nüüd jälle uuesti pöörduma. Juuni kuust kuni Detsembri kuuni lähwad päewad ühemaks, ehk kui wana sõna ütleb: päewad käiwad orja poole. Detsembrist kuni Juuni kuuni lähwad jälle päewad pikemaks, ehk wana sõna järele; käiwad päewad peremehe poole.

Küsimused: Kus tõuseb päike talwe ajal üles ja kus läheb ta looja?

Millal ou päewad lühemad kui ööd?

Millal on päew peaaegu 18 tundi pit? Kuda nimetame seda päewa?

Mis wõime meie ta warjust ära tunda?

Millal on talwine pööripäew?

Millal käiwad päewad orja poole; millal peremehe poole?

§ 17. Päikeseft

Päike annab meile sooja ja walguft; nõnda et külm meid wõtaks ja igawene öö meid kataks, kui Sumal päikeseft ei oleks loonud. Päike on meilt wäga laugel. Wälk lendab küll kärmeste, aga siiski ei wõiks ta kärmem kui 8 minutis päikeseft kuni meie maani jõosta. Kui meie aga ütlesime, et päikene üles ja alla käib, siis on seega üksi silma nähtaw päikese käif mõista. Meie silma paistab, kui käiks päike iga päew hommi-

kust õhtu poole mööda taevast oma seatud teekonda, aga see on wale näitus; asi sünnib tõist wiisi. Päike ei liigu meie pärast paigastki; tema istub kui kuningas ikka oma auujärje pääl; see on: ta seisab ühe ja selle sama koha pääl kui üks ilmatu suur kera; sest kes võib ta suurust oma mõttetega ära mõista. Kaks- kymmend miljoni penikoormat meist ära on tal ommeti nii suur jõud, et ta meie maale walgust ja sooja annab ning igale poole sigidust toob, kuhu ta pääle paistab.

Kas see aga võib tõsi olla, ütleb mõni, et päike mitte meie ümber ei käi? Meie näeme ommeti seda iga päew, et ta tõuseb ja looja lähleb. — Wastame selle pääle: Kui sa wenes, paadis või künas mööda jõge sõuad, siis näitab sulle kui jookseks kallas sinust mööda ja sa arwad oma künaga paigal seisma. Aga mõistus ütleb sulle: „silm petab sind; kallas seisab ja sinu künna lähleb edasi.“ Niisamuti on lugu, kui kärmeste mööda metsa sõidad; puud tantsiwad sinu filmade eest mööda ja so waner või regi näitab seiswat. Silm aga petab. Nõnda näitab siis ka päew meie ümber weerewat, aga ta seisab paigal ja meie maakera on see jookseja.

Küsimused: Kui kaugel on päike meilt?

Et küll ta meist nii kaugel on, miispärast võib ta ommeti meile walgust ja sooja anda?

Mitmes minutis võiks wälk päikesest maani joosta?

Kust see tuleb, et päike näitab meie maakera ümber jookswat?

Kui kene oled päikene,	Sa äratad mind lapsusest
Kui tõused merest ülesse!	Et tõstan oma häälest,
Kui woodist tuled wälja sa,	Sa tänan Loojat rõõmuga,
Sääl kuningliku iluga!	Kes õhjel hoidis armuga.

Oh päike oma iluga

Mis oleks ilm küll sinuta!

Üks kole koht ja pime ka,

Ei see pääl' tahaks mõelda.

§ 18. Maakerast.

Maa, kelle pääl rohud, lilled ja puud kasvama, kelle pääl kõiksugujid elajaid sigineb, kelle pääle Sumal ka meid inimesi on elama pannud, on üks ilmatu suur kera, aga päikese kõrvas leiame teda väga weikse olewat. Kiriku torni otsas näeme risti ehk kuke all üht kera, mis kuigi suur ei näita, ja kui seda maha võetakse, siis on ta wafika kõrgune. Kui meie omas mõttes päikese laseme wafika kõrguse kera sarnatse olla, siis on tema kõrwas meie maakera nii suur kui heral-iwa. Bistame nüüd omas mõttes maakera läbi ühe telje, ni kui niidi kera läbi warda, ja laseme kera wärtna wiisil fedrawarda ümber ennast keeritada, siis saame sest natuke aru, kui võimalike: „maa keerutab ehk ajab ennast iseene ümber.“ Selleks tarwitab ta 24 tundi. Üks jagu ehk üks pool maakera on siis päewawalguses; sest päike võib oma kiired ehk terad tema pääle saata ja sesseläbi walgustada. Teine pool on aga pimeduses, sest päike ei wõi tema pääle paista: ta on warjus. Kui sa pimedas toas küünla-walgusel lõngakera warda otsas wärtna wiisi ümber-ajad, siis näed ka, et üks pool kera ifka walguses ja teine pool warjus on. Neil inimestel, kes walguses on, on päew; neil, kes warjus on, on öö.*)

Pääle seda jookseb maakera, iseene ümber ajades, weel iga aasta ükskord päikese ümber, nõnda et ta taewa lautuses mitte ühte paika seisma ei jää, waid 365 ja ühe werandi päewa pärast oma suurt teerongu

†) Täheendus: Kes lapse waimu tõeete udu pillwest tahab lahti peasta ja tõeete kosutada, se peab n ä ästlikult õpetama, sest seda aga tõeete tean ja sest aru saan, mis ma oma waimu silmaga näen. Sellepärast on iga õpetuse juures näitmine esimene asi. Igal koolil peaks õiguse pärast üks weike „planetarium“, olema, mis paari rubla cest ramatute poobides osta saab, et wõiks seda tõeete ära näidata, sellest siin on kõneldud, sest muidu pole mõisimisest juttugi.

päewa ümber on ära käinud ja jälle wana kohta tagasi tulnud. Müüd arvatakse 365 päewa üheks aastaks ja pannakse need järel jäänud 6 tundi nelja aasta pärast kokku, kus neist üks terve päew saab. Nõnda on siis iga neljandama aastal 366 päewa ja Weeb-ruari kuul sel liiapäewa aastal 29 päewa.

Sel wiisil jookseb siis meie maakera aastas 365 $\frac{1}{4}$ kord iseenele ja üks kord päikese ümber.

Küsimused: Kui suur on meie maakera päikese wastu, kui meie omas mõttes päikese laseme wafita kõrguse kera sarnase olla?

Mitmes tunnis ajab maakera ennast iseenele ümber?

Kelle ümber jookseb pääle selle weel maakera?

Mitu päewa tarwitab ta selleks?

Mikspärast on iga neljandamal aastal 366 päewa?

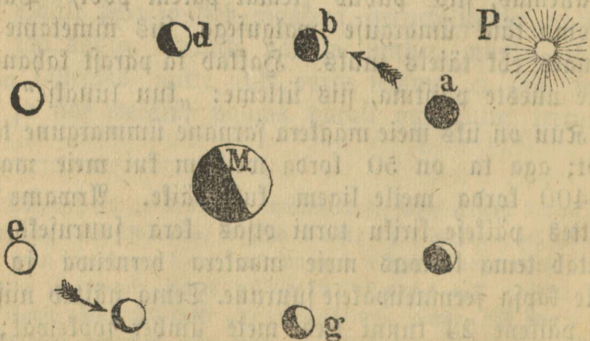
§ 19. Kuust ja kuu loomisest.

Päikese kõrwas näeme meie mõni kord ka päewa ajal kuu oma kahwatanud näuga paistwat. Sõ ajal on tema walgus aeg ajalt õige suur, aga ta nagu kaswab ja kahaneb. Kord näitab ta kui sirp ja tõine kord jälle kui ämbre põhja poolit ja suuremgi. On tema kaswamas, siis puudub temal pahem pool, kui kahanevas, siis pudub temal parem pool, Paistab ta oma täie ümarguse walgusega, siis nimetame teda wanaks ehk täieks kuuks. Hakkab ta pärast kahanemist jälle uueste paistma, siis ütleme: „kuu luuakse“.

Kuu on üks meie maakera sarnane ümmargune taewa täht; aga ta on 50 korda weiksem kui meie maakera ja 400 korda meile ligem kui päike. Arwame meie mõttes päikese kiriku torni otjas kera suuruselt, siis näitab tema kõrwas meie maakera herneiwä ja kuu jälle kapsa seemneiwakese suurune. Tema näitab niisama kui päikene 24 tunni sees meie ümber jookswat; aga see on wale näitus. Tema tõusmine ja allaminemine

sünnib ka seeläbi, et meie maakera ennast iseene ümber pöörab. Kuul ei ole enese walgust, waid kõik walgust annab temale päike. Üks pool tema kerast, kes wasta päikest seisab, on walgustatud, tõine pime. Et aga mitte ühtepuhku seesama pool walgustatud ei jääks, seepärast keerab ka kuu iseene ümber ja ta tarwitab selleks 29 ja üks pool meie päewa. Üks päew on separast kuu pääl nii pikk kui kaks meie arulist nädalat; niisama pikk on ka öö. Aga selle aja sees läib ta ka üks kord ümber meie maakera. Seda wõime tähtedest, kellest ta mööda läheb, ära tunda.

Kui meie üht tasailufese sõitwat wanfrit maantee pääl laugelt näeme, siis näitab ta, kui seisaks ta paigal. Kui meie aga tähele paneme, et ta mitte ühtepuhku seesama maandiäärse puu juures ei seisa, waid warsti jo tõise kõrwas, siis tunneme ära et, waner edasi läheb. Sõidakas ta aga ringis meie ümber, siis saaks ta pärast jälle sinna kohta tagasi jõudma, kust ta esiotsa pääle hakkas. Just nõnda on ka kuuga lugu. Ta ei seisa mitte iga ööse sellesama tähe juures, waid läheb edasi. Tõisel õhtul on ta sellesama tunni ajal juba tükk maad eilsest tähest eemale jõudnud; aga umbes nelja nädala pärast jõuab ta esimese tähe juure tagasi, kust meie wõime ära tunda, et ta üks kord meie maa ümber on läinud.

Kust see siis tuleb, et kuu kaswab ja kahaneb?—
 Nüüd jooseb maakera päikese ümber ja kuu maakera
 ümber. Selle juures juhtub nüüd 13 korda aastas,
 et kuu päikese ja maa wahetele seisma tuleb, siis ei näe
 meie temast ühtigi, sest et kuul iseenele walgust ei ole
 ja see pool, keda päikene walgustab, on meil nägemata.
 Siis on koor kuu (waata a). Kui nüüd kuu oma
 teed käies päikese ja maakera wahelt wälja astub, hak-
 tab üks kitsas serw walgustatud kuupoolest wälja paistma
 (b), kes ifka laiemaks läheb, mida laugemale ta jookseb,
 kuni esimese weerandini. Esimene weerand on, kui
 walgustatud kuusi pool nähtaw on (waata d). Täis
 kuu on, kui kuu oma tee pääl teisel pool maad seisab,
 nõnda et maakera kuu ja päikese wahel on. Siis
 wõime meie maa päält täit päikesest walgustatud kuu-
 poolikut näha (waata e). Mõned kohad näitawad
 heledamad, tõised tumedamad olewat. See tuleb sest,
 et kuu pääl suured mäed ja orud on. Tema kõrgemad
 kohad paistawad heledama walgusega ja madalamad
 näitawad tumedamad olewat. Wiimane weerand
 on, kui walgustatud kuu-poolikust jälle rohkem näha ei
 ole, kui üks jägu (waata g).

Wana rahwas räägib muiste jutus, kuida ükskord
 naine ja mees õhjel lambaid karastama läinud. Sää-
 l paistnud kuu wäga heledaste, mispärast nemad tõrwa-
 toobri õlale wõtnud, kuu palgeid tõrwama läinud, ja
 tahtnud selle läbi tema walgust katta ehk ära kautada.
 Sää- l pannud siis Wanaisa mehele naiselega kuu külge
 finni, kus nad praegu oma tõrwa toobriga istuwad. —
 Taewa- ja tähetundjad on suurte kiikritega mitu korda
 kuud läbi waatanud, ja ei ole sääl muud leidnud, kui
 mägesi ja orgusi, ka wet ja õhku ei arwata tal olewat.

K ü s i m u s e d: Misuke pool puudub kuul, kui ta
 kaswamas on?

Misallal puudub temal pahem pool?

Mitu korda on kuu weiksem kui meie maakera?

Mitu korda on ta ligemal kui päike?

Kes annab temale valguse?

Mis aja sees keerab ta üks kord iseene ümber?

Kellest võime seda ära tunda, et ta ümber maakera joosib?

Kui fuu päikese ja maa vahel seisab, miks pärast meie teda siis ei näe?

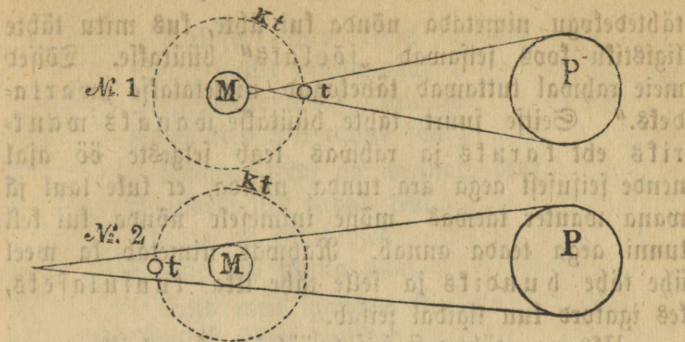
Misall võime meie täit päikesest valgustatud fuu kerapoolikut näha?

Miks pärast on mõned kohad fuu pääl heledamad, teised tumedamad?

§ 20. Päikese ja fuu varjutamisest.

Suhtub, et fuu, päikene ja maakera otse koha ühes joones seisavad; siis sünnib asju, mis mitte iga päew näha ei ole. Need on fuu- ja päikese varjutamised. Kui fuu oma tee pääl kord otsekoha päikese ja maakera vahele astub, et sugugi kõrgemale ega madalamale, siis teeb ta selle tembu ära, et meie päikest näha ei või, sest et päikese kiired onneti kuust ei jõua läbi tungida. Seda nimetatakse siis päikese varjutamiseks ja ta võib üksi noore fuu ajal sündida. Nõnda jügune varjutamine peab jälle warsti möödaminema, sest et maakera nii kui fuu ikka kaugeemale joosewad. Mõni kord on kõik päike varjutud ja tõine kord aga üks jagu.

Kui aga täie fuu ajal meie maakera just keskpaika päikese ja fuu vahele astub, siis ei või päikene fuu pääle paista, sest et maakera tema kiirede ees seisab. See on siis fuu varjutamine. Pimedus, mis meie siis fuu pääl näeme, ei ole muud ühtigi, kui meie enese maakera wari. Ka niisugune varjutamine läheb jälle warsti mööda. Miks pärast? Mõni kord on fuu täieste varjutud, mõni kord aga üks jagu. Kuuvarjutamise juures, kuida meie nägime, wiskab maakera oma warju fuu pääle. Nüüd on see wari iga kord ümmargune. Ümmargust warju võib aga üksi kerajarnane asi wifata. Säält tunneme siis ära, et meie maa kerajarnane on.

Esimene pilt: Päikese varjutamine. P=päike; M=maaferra: Kt-Kuu tee; t-kuu.

Teine pilt: Kuu varjutamine. Kuu ja päikese varjutamised leiame iga aasta kalendris üleval, sest targad tähetundjad võivad neid mitu aastat ette ära arvata. Ja et nad siin milledagi ei effi, see tunnistab, et mis naad meie õpetavad, tõsi on.

Küsimused: Kelle varjutamine võib aga noore kuu ajal sündida?

Kuda wiisi seisawad siis päike, maa ja kuu?

Misuke varjutamine on aga täie kuu ajal nähtaw?

Kuda wiisi sünnib nõndasugune varjutamine?

Kuda wiisi võime meie kuu varjutamisest ära tunda, et ta meie maaferra sarnane on?

§ 21. Taewa tähtedest.

Taewa küljes säravad tähed. Nemad on meist palju kaugemal kui päike. Suurem hulk neist on suuremad kui meie päike, aga naad näitawad sellepärast nii weiksed wälja, et nemad wäga kaugel meist on. Tähed seisawad ka päiwal taewa küljes, aga meie ei wõi neid päikese walguse pärast mitte näha. Kuda nemad muiste ajal sääl oma teed rändasivad, nõnda näeme neid ka nüüd weel. Wanna rahwas teab mõnda

tähtedefogu nimetada nõnda kui ühte, kus mitu tähte ligistiku koos seisavad „sõelaks“ hüütakse. Tõised meie rahwal tuttavad tähefogud nimetatakse „warta-deks.“ Seitse suurt tähte hüütakse wanaks wan-riks ehk karuks ja rahwas teab selgeste õõ ajal nende seisusest aega ära tunda, nõnda, et kufe laul ja wana wanter taewas mõne inimesele nõnda kui kell tunni aega teada annab. Rahwas nimetab ka weel ühe tähe hundiks ja selle tähe ifka kuusulaseks, kes igatord kuu ligidal seisab.

Üks jagu tähtedest seisab õõl ja päewal ifka taewa küljes ja käib ümber põhjanaela, kes ennasti ialgi oma paiga päält ei liiguta. Tõised tähed tõusewad ja lähewad looja, nõnda kui päike ja kuu, sest maa-fera keeritab ennast luda ülewel nägime 24 tunniga üksford iseene ümber, ja selleläbi näitab siis taewas ennast päikese, kuuga ja tähtedega meie ümber käimat. Meie maa on see joofsi ja taewas oma tähtetega sei-sab paigal.

K ü s i m u s e d: Mis näeme meie taewa küljes särawat?

Kui juured on nemad?

Mikspärast näitawad nemad nii weiksed olewat?

Misufesed tähtefogud on rahwal tuttawad?

Misufest tähte meie ilmasgi ei näe oma paiga päält liikumat?

Taewa tähed.

Rahus käiwad taewa tähed

Oma teed sääl igapäe,

Ei sääl kuulda riidu, kära,

Igamene rahu tee.

Waitselt joofseb selge hallit

Oma teed sääl edasi,

Kunni jõuab mere sisse,

Hingab meres wagusi.

Kuldsed tähed kõrges taewas,

Selge hallik musta pääl

Meile hüüdwad: „Inimesed,

Räige teed kõik rahus sääl!”

Räigem teed, oh mennad, öed

Igapäew siis rahus teal,

Ühe taewa isa lapsed

Oleme siin musta pääl.

Siis meil igapäew siin elu

Jookseb nagu hallikad,

Kunni saame rahu-taewa,

Kus kõik tähed hiilgawad.

§ 22. Tähtedest. (3ält)

Ilmotjatu suur on taewa lautus. Eht kül sääl taewa lautuses ilmäraarvamata palju suuri ja pisikesi tähti näha on, siiski on neil igalühel oma kord ja säädus, igalühel oma ase, kus ta seisab ja oma tee, kellest ta kõrwale ei tohi minna. Üks osa neist on päikese sarnatsed tähed, niisamasugused ilmatu suured kerad kui päike, kellel igalühel enese oma walgus on. Nemad näitawad aga jellepärast nõnda weikesed olewat, et nemad wäga kaugel meist on. Nende arv on juba palja silmale ütlemata suur; kiikri abiga näitse aga, et ka terve linnutee eht linnurada, muud ei ole, kui arvamata hulk seesugusi tähtesi. Nende ümber jooksewad jälle kõiist sugu tähed, kellel walgust ei ole, nõnda kui meie maakeral. Need on rändajad tähed. Nemad saawad oma walgust päikesest ja käiwad pikema eht lühema aja sees tema ümber. Meie päikese ümber jooksewad pääle maakera üle ühe saja nõndasugust rändajat tähte. Tuttaw eha eht kõidu täht on nõndasugune rändaja täht. Tema on peaaegu niisama suur kui meie maakera, on aga 5 miljoni penikoormat päikese ligemal ja jookseb 224 päewa sees ükskord ümber päikese. Kui meid

keski ehatähe pääle wiiks, siis nääksime meie säält oma maakera otse kui ehatähte hiilgawat.

Rändajate tähtede ümber jooksewad jälle kuud, nõnda kui meie maakera ümber üks kuu jookseb. Ühel rändajal tähel on 8 kuud, ühel, nimelt Jupiteril 4 kuud. Seesama täht hiilgab kui ehatäht ja on wiis korda kaugemal päikesest kui meie maakera.

Need tähed, mizmöni kord öö ajal maha näeme jookswat on wistist ka rändajate tähtede sarnatsed, kelle jooksu meie sellepärast näha wõime, et nad meie maakera ligidale jõudsiwad. Möni kord kukuwad kiwid taewast suure mürinaga maha. Nemad on halli wõi musta raua karmalised ja lähewad suure kiiruga maapinna sisse. Rahwas hüüab neid ka noolikiwiks. Neid ei ole muud kui puruks läinud tähe tüfid, mis meie maa oma külge tõmmab.

Smelikud tähed on weel sabaga tähed. Neil on suur saba, mis udusarnane on ja päikese poolt ära on pöördud. Neid ei ole mitte tihti näha ja see on ebausf, kui rahwas mõtleb, et nemad aga sõa ja waenu ajal maa pääl näha olla.

A ü s i m u s e d: Misufestel tähtedel on iseene se walgus?

Mitspärašt näitawad nemad nii weikesed olewat, et ommeti nad tõe pärašt meie päikesest suuremad on?

Mis on see, mis rahwas linnu-teeks wõi linnurajaks nimetab?

Kuda nimetame neid tähtesi, mis päikese sarnatse tähtede ümber jooksewad?

Kelle käest saawad nemad oma walguse?

Kui palju rändajat tähti jooksewad meie päikese ümber?

Misufel rändaja täht on rahwal õige tuttam?

Kui meid keski ehatähe pääle wiiks, mis meie säält nääksime?

Kelle ümber jooksewad kuud?

Misufesed tähed jooksewad möni kord nagu maha?

Misufesed tähed on väga ariva näha?
 Mil ajal armab rahvas neid näha olemat?
 Kas see on tõsi või vale?

II.

§ 23. **Elu- ning koolimajast.**

Pöörame aga oma maakera pääle tagast ja õpime
 sääl kõige esiteks oma elu- ning koolimaja tund-
 ma. Siin tuletame meele, mis juba eeskõnes ütlesime.
 Kodu- ja isamaa tundmise õpetus hakaku ikka elu-
 või koolimajaga pääle: Õpetaja lastu üht ja tõist
 last keht tuba astuda ja küsige:

Misjugune sein seisob wasta hommikut?

Misjugune wasta lõunet?

Misjugune wasta õhtut?

Misjugune wasta põhja?

Iga küsimuse pääle wastab ja näitab laps:

See sein seisab wasta hommikut!

See sein wasta lõunat! n. n. e.

Nüüd teeb õpetaja kriipsud suure tahwli pääle ette,
 mis nelja toa seina tähendawad ja nõnda et põhja-
 poolne sein ülewale ja lõunepoolne alla; õhtupoolne
 pahemat kät ja hommikupoolne paremat kät seis-
 ma tuleb.

Lapsed teewad need kriipsud oma tahwlite pääle
 järele.

K ü s i m u s e d: Misjugune kriips tähendab hom-
 mitupoolist seina?

Misjugune õhtupoolist?

Misjugune lõunepoolist?

Misjugune põhjapoolist seina?

Laps näitab ja kirjutab igaford juure: põhja,
 lõuna, hommiku, õhtu.

Pääle selle lasseb koolmeister — igaiüks oma kooli-

wõi elumaja järel — afnad, ufsed, ahju, lauad, pingid
ja mis muud tähtjaid asju toas on, üles panna.

K ü s i m u s e d: Mitu afnat on põhjapoolse seinal?

Mittu hommikupoolse seinal?

Kus seisab uks? — Kus ahi?

Kuhu poole näitavad kooli laudade otsad?

Kui meie põhjapoolse seinä pääle waatame, mis-
sugune sein seisab siis selja taga?

Misfugune sein on siis paremal käel, misfugune
pahemal käel?

Mo armas isa kohakene.

Waike kena kohakene,

Kõige kallim surmani;

Armas isa majakene

Minu meeles alati.

Minu isa majakene

Linnu pesa sarnane,

Siiski kui üks linnukene

Igatsen ta järele.

Sääl mind ema ilmal' toonud,

Sääl mind kandis kätte pääl,

Sääl ta mind on õpetanud,

Oh sa helde ema meel!

Selge hallikas sääl jooftseb,

Säält ma lapse põlwes jöin;

Kenas koplis paju õitseb,

Säält ma paju pilli töin.

Kena sirge kast jääb seisab,

Temast magust mahla sain;

Pihla puu sääl õues õitseb,

Temast magust marju söin.

Waike kena kohakene,

Kõige kallim surmani;

Armas isa majakene

Minu meeles alati!

§ 24. Elukohast.

Endise toaplaani külge joonetakse ka kõik tõised toad üles, nõnda et terve elu- või koolimaja plaan välja tuleb.

Küsimused: Kui koolimajast lõuna poole välja astume, kuhu jõuame siis, kas õue pääle, või põllule, või aeda?

Kuhu, kui põhja — hommiku — õhtu poole välja astume? n. n. e.

Nüüd joonetakse ka veel õu, ajad ja põllud üles, ja tähendatakse meikese ruutudega, kus laudad, ait ja saun seisawad. Nõnda läheb siis õpetus küsides ja joonetaes edasi, tunni terve elukoht tahwli pääl on.

Sääal juures võiks siis ka kas süllapuuga ehk samudega seinad, tänawa ehk tee pikused ära moedetud ja sedamaid ka kriipsu pikkus tahwli pääle märgitud saada.

Laps õpib nüüd ümberkaudsed põllud, heina- ning karjamaad, metsad, mäed, orud, jõed ja järwed tundma. Niisama ka puud, mis sääal kasvawad, ja loomad, mis sääal elawad. Ka selle pääle saagu lapse filmad juhatatud, mis tööd innimeised tema elukohal teewad, kellest nemad ennast toidawad ja kes nende naabrid on.

Elukohast hakates õppigu siis laps kõisi külalisi, mõisaid, jõgesid, oma kihelkonda ja ligemalt kaugemale minnes oma maakonda ja wiimaks oma terwet isamaad tundma.

Mõistlik õpetaja hakab sellepärast sellega pääle mis tema ligidal on.

Meie ramatukene wõtab Tallinna maaga alustada.

§ 25. Isamaast ja emakeelest.

Seda maad, kus meie sündinud ja kasvunud, nimetame meie oma isamaaks. Siin räägime meie „oma keelt“ ehk emakeelt, see on meie kofta: Eesti keelt. Meie maal elab ka wõõra keele rahwas,

aga üle 700,000 (seitsetadatuhat) inimest, kes enamiste põlbu hariwad ja lojuksid kaswatawad, räägiwad Maa-keelt ehk Gestickeelt ja neid nimetatakse Maarahwaks ehk Gestlasteks. — Hommiku pool elawad Wene-rahwas; õhtu pool Rootsi rahwas; põhja pool Soome rahwas ja lõune pool Läti rahwas. Nende nelja rahwa wahel on Gesti rahwas ammust ajast elanud. Seitseme sada aasta eest tuliwad esimesed Sakslased seije ja töiwad meie maale risti usku ja Saksa keelt, keda nüüd juba mõni Gestlane ka on õppinud, nõnda et linnades, mõisates ja mõnes muus paigas Saksa keelt räägitakse. Soome keelt kuuleme aga Wiru rannas ja Rootsi keelt Lääne rannas. Wene keelt kuuleme juba palju rohkem kui meie esivanemad. Esmalt õpime siis oma Gesti maad tundma ja päaleselle ka seda suurt riiki, kelle päralt meie oleme. Glad sina kas Wiru wõi Järwa, kas Lääne wõi Harju, kas Pärnu wõi Willandi, kas Tartu wõi Wõru wõi Saare maal, ikka elad sina omal Gesti maal, kus meie esivanemad juba mitu sada aastad elanud.

Mo isama on minu arm!

Kel südant annan ma,

Sull' laulan ma, mo ülem õn,

Mo õitsew isamaa!

So walu südames mul keeb,

So õn ja rõõm mind rõõmsaks teeb

Mo isamaa!

Mo isamaa on minu arm!

Ja tahan puhkada,

So rüppe heidan unele,

Mo püha isamaa!

So linud und mull' laulawad,

Mo põrmust lilled õitsewad,

Mo isamaa!

Rüstimused: Kuda nimetame meie seda maad, kus meie sündinud ja kaswanud?

Kui palju Gestlast arvatakse olevat?

Missugune rahvas elab meist hominiku pool? missugune õhtu pool? missugune põhja pool? missugune lõune pool?

Mitme aasta eest tulivad esimesed Sakslased seije?

Sind surmani kül taban

Ma kalliks pidada,

Mo õitsew Gestri rada,

Mo lehkaw kodumaa!

Mo Gestri wainud, jöed

Ja minu emakeel,

Teid kõrgeks fiita taban

Ma surma tunnil weel!

Oma keel.

Minu kalliks oma keel,

Oh, kui armas oled sa!

Oh, kui ilus sinu hää!,

Oh, kui kenast' kõlad sa!

Olin ära wõõral maal,

Wõõras rahwas, wõõras wiis,

Wõõrad kombed, wõõras keel,

Oh, mis hale mulle siis!

Waewalt rääksin rahwaga,

Ütski mõistnud täiest' mind;

Kuulsin nende juttu ka,

Oma keel! ei kuulnud sind!

Ütsi taewa Isaga

Rääkisin ma oma keelt,

Tema kuulis armuga,

Jahutas mo kurwa meelt!

Nüüd ma jälle omal maal,

Oma rahwas, oma wiis,

Oma kombed, oma keel,

Nüüd ma olen rõõmu täis.

Rõõmsjalt räägin kõigiga,
 Kes mind kuulwad, mõistwad mind;
 Kuulen tõiste juttu ma,
 Oma feel, siis kuulen sind.

Minu lallis oma feel,
 Oh, kui armas oled sa!
 Oh, kui ilus sinu hääl,
 Oh, kui kenast' kõlad sa!

§ 26. Kalewi kalmust ja Ülemiste järvest.

Wiru, Järwa, Harju ja Lääne maa on Tallinna kubermangus; ja Kuresaare, Pärnu, Willandi, Tartu ja Wõru maa on Riija Kubermangus. Alustame siis Harju maaga, sest Harju maal leame meie kõige suurema oma maa linna, see on Tallinn. Riija linn on küll temast suurem, aga seisab, Läti maal. See koht, kus Tallinn praegu seisab, oli juba wanal ajal kuulus koht olnud. — Ennemuistetes jutus räägitakse, et siin wana Kalewitaat olla surunud ja temma abikaasa Linda kadund mehele sügawa haawa kaewanud ja teda mulla pöue puhkama pannud. Siis olla leff igalt poolt kalju rabnusi kokku kannud ja neid Kalewi kalmu pääle mälestuseks kuhjendanud. Kiwi hunnik seisab tänapäewani, tunnistab muistejutt, kui kõrge kaljuküngas, ja kutsutakse teda Toompää mäeks, kus nüüd kiriku ja palju majasi leiame. Üks suur kiwi näidatakse **Ülemiste** järwe sõrwas, mis Linda hiuste lingust, kellega ta kiwi oli kannud, maha libisenud, ja mida ta enam ei jäksanud üles tõsta. Selle kiwi pääl olla tema kibedast oma lese-põlwe wiletsust kaewanud ja tema lagedale pillutud silmapisaratest olla järw sündinud, mida nüüd Ülemiste järweks nimetakse. Tallinna ligidal wõiks ta koht seista, kus Kalewipoeg kaldalt laenetesse karga-

nud ja Soome poole ujuma hakkanud. „Tugew käsi lõhkus laeneid, peffis laeneid merepinnal.“

Küsimused: Kuhu on muiste jutu tunnistuse järele Linda wana Kalewi taadile sügawa haawa lae-
wanud ja teda mulla põue puhkama pannud?

Mis olla ta Kalewi kalmu pääle mälestuseks tuhjendanud?

Mis seisab täna päew selle kalju künka pääl?

Misukene järw olla, muiste jutu järele. Linda sil-
mapisaratest sündinud?

§ 27. Tallinnast.

Meie maa ja Soome maa wahel on Soome ehk Wiru meri, nõnda et Soome ehk Wiru mere kallas meie maa põhjapoolne piir on. See kallas on kõige-
kõrgemal kohal 200 jalga kõrge. Mõnes kohas ulata-
wad merelaeaed kõrge järsku merde kukkuma kaldani. Mõni kord leitakse mereweet ja maitsta ehk kõrge kalda
wahel wähem wõi rohkem maad, kus kas rohtu ja
puud wõi ka suuri kaljutükkiwad leitakse. Mere ääres
ühes ilusas merelaeas kõrge maitsta kalda ja sadama
wahel on **Tallinn**; see tähendab Daani linn, sest
Daani rahwas ehitasiwad seie 1219 ühe kindla linna.
Muiste ajal võidakse sääl ka üks kindel linn olnud
olewat. Kalewipoeg olla sääl linnas elanud, mida
wana Kalewitaadi kalmu künkale osaw Olewipoeg
üles ehitanud, ja mis Kalewipoeg kadund ema mäles-
tuseks „Lindaniisa“ nimetanud: „sest üks koht ei toida
lapse rohkete kui ema rinda.“ Laagna mäelt näeme
kõrge Toompää ümber wana linna kõwerate ja kitsa uulit-
satega, ilusa firikutega, tornidega ja hoonetega. Toompää
paistab oma majadega juba kaugele üle linna; niisamuti
ka Olewiste kiriku torn. Olewiste kirik, „linna au ja ilu,“
sai juba 1250 ehitatud. Torn tehti 500 jalga kõrge.
Kahetsa kord on pifne teda põlema pannud, kaks korda

nõnda, et torn kogguni maha kukkus ja kirik ära põles. Wiimast korda juhtus see õnnetus 1820 aastal. Iga kord sai aga kirik ja torn jälle ülesse ehitatud. Nüüd on torn 455 jalga kõrge. Enne oli Tallinn üks kindellinn, aga kraavid on nüüd finni kaetud ja müürid ära rikutud. Mitu maja on ueste ülesse ehitatud ja sääl kus wanat kantsit ja kraavid oliwad, näeme meie uusi majasi, ilusaid uulitsaid ja puudega istutatud platsi juure tulewat. — Sadamasse tulewad iga aasta kõigelt poolt palju kaubalaewu.

Raudtee, mis 1870 aastal walmis sai ja Baltikast Tallinna tuleb, läheb siit Rakwere, säält Narwa ja Peterburi. Tallinna ja Rakwere wahel, Tappalt on ka raudtee Tartulinna ehitatud. Kauplemine kosub nende teede läbi silma nähtawalt; niisama tõusiwad aga ka kortelite, puude ja toidu hinnad Tallinnas, nõnda et elu ülespidamine sääl õige kalliks on läinud. Tallinnal on neli alewit: Narwa, Tartu, Pärnu ja Toompää alew. Linnas elawad üle 30,000 inimest.

Raks wersta linnast Narwa alewi ligidal on Katrindaal ehk Gesti keeli Keiser Peetri abikaasa Katarina org. Siin on üks uhke Keisri elumaja suure puuajaga, kus kõrged tammed ja mitmetugused tõised puud kasvawad. Mere kaldale on siit kaga mõni samm maad. Katrindaali ümber on mitu suwimaja ehitatud, kus linna rahwas ehk ka wõerad, kes merewee pruukimise pärast Tallinna reisiwad, oma korteri sui ajaks wõtwad.

Ühes ennemuistes jutus räägitakse, miks Tallinn iial walmis ei tohi saada: „Igal sügisel tõuseb korra pimedal keskööl üks weike hall mehike Ülemiste järwest, läheb mägepidi alla linna wärawasse ja küsib wärawa wahi kääst: „Kas linn juba walmis, ehk kas on weel midagi ehitamist sääl?“ — Kuda nüüd suuremais linnades enamist ikka juhtub, et ehitamise töö palju iial puhkamist ei leita waid kui uusi hooni ei ehitada, tuleb wanade kallal mitmes paigas kohendamisi, lappimisi ja tõisiti säadmisi; nõnda et palju iialgi töö-

wahet ei ole, kus kõik ammeti mehed puhkasiwad. Aga peaks ka kogemata ühel puhul kõik ehitamise tööd seisma, siiski ei tohi seda järwe-mehekesele kuulutada. Sellepärast on kohtu poolt linna wärawa wahtidele kindel käsk antud, hälli wanamehikese küsimise pääle igakord wastuseks anda: „Linn ei ole weel laugeltki walmis, jääb on palju ehitamisi poolikul, mis ehk mõne hää aasta aega ära fulutawad, enne kui kõik tööd korale saawad. Wõeras wanamehike wangutab siis wihaselt pääd, pobiseb sõnast, mis waht ei oska, pöörab kanna päält ümber ja läheb Ülemiste järwe tagasi, kus tema alaline asupail on. Peaks temale küsimise pääle kogemata wastuseks antama, et walmis linnas midagi ehitamist enam ei ole, siis saaks selsamal tunnil Tallinnale ots tulema, sest et Ülemiste järw kõge weefoguga Laagna mäelt orgu alla langeks ja linna kõigiga ära uputaks.“

Küsimused: Misugune meri on maa põhjapoolse piiril?

Millal hitasiwad Daani rahwas kindla linna sinna, kus nüüd Tallinn seisab?

Kuda nimetati seda linna, mis Olewipoeg sinna oli ehitanud?

Kui kõrge on Olewiste kiriku torn?

Kui palju inimesi elawad Tallinnas?

Kui laugel on Katrindaal Tallinnast?

Mikspärast (muiste juttu järele) ei tohi Tallinnial walmis saada?

§ 28. Baltistist ja Harju maakonnast.

Mere kaldal pääle 40 wersta Tallinnast pääwa looja poole on **Baltiski** linn, wäga hää sadamaga, mida arwaste talwe ajal külm kinni paneb. Sellepärast on siis ka raudtee siit Tallinna ja säält Rakwere ja Narwa üle Peterburi ehitatud.

Harju maakonnas pääle Tallinna ja Baltiski enam linnasi ei ole. Hommikupoolse Harju maal on 4 kihelkonda, nimelt: Kuusala, Jõekehama, Harju- Jaani ja Jüri kihelkond. Siin jooksevad merde kaks suurt jõge, nimelt: **Jägala** ja **Verita**. Jägala jõlle jookseb paremalt poolt **Naudja** ja pahemalt poolt **Jõekehama** jõgi.

Õhtupoolses Harjumaal on 4. kihelk. nimelt Keila, Madise, Kisti ja Nissi. Wiimses kihelkonnas Põlli mõisa all on wanal ajal etsade ja rabade taga **Jaani linn** seisnud, üks wana Gestlaste kindel koht. Nüüd ei ole jäl muud näha, kui mõni künkas. Kõige suurem jõgi on siin **Keila** jõgi. Selle jõe kaldal 1 werst merest seisab uhke Joo mõis, mis kadund Graf Benkendorf suure kuluga on seie ehitanud.

Hommi- kui õhtupoolne Harju maa on enamiste kaljune ja maapind on paene, sellepärast wilja saab ka väga kehwa. Mere kaldal on kalasaak, liiate silgu ja kilusilgu saab õige suur.

Lõunapoolse Harjumaal, Hageri, Tuuru, Kose ja Kapla kihelkonnad leiame, on liiate Riija ma raja ligidal põllud õige hääd.

Kalewipoja lauludes leiame, et rahwas jäl enesest ütleb: „Meie oleme ema poolt Kalewipoja sugulased.“

Küsimused: Mitu wersta Tallinast on Baltiski linn?

Mis tead sina Baltiski sadamast ütelda?

Mis sugused jõed jooksewad läbi hommiku poolse Harju maa?

Kus seisis wana Gestlaste Jaani linn?

Mis sugune jõgi jookseb läbi õhtupoolist Harjumaad?

Mis pärast on wiljasaak Harju maal mitmel pool õige kehwa?

Kus pool Harju maal leiame ka häid põldusid?

§ 29. Haapsalu linnast ja Lääne maast.

Lääne mere rannas on Haapsalu linn, 2500 inimest.

Siin käiwad palju wõeraid sui ajal merewees. Wanad lossi müürid on weel näha, kus ennemuiste katoligi usu ajal Lääne maa piiskop elas. Kümme wersta Haapsalust on Hiurootsi saar ja weel kauge- mal Lääne meres Hiu maa.

Ülepää on **Lääne maal** 18 kihelkonda ja 6 nendest saarte pääl. Maa-Lääne maal leitakse järgmised kihelkonnad: Märjamaa, Wigala, Kullamaa, Mihkli, Kirewere, Lihula, Martna, Haapsalu, Kidalu, Karuse, Hanila, Nigula. Saarte pääl: Noa rootsi, Hiu rootsi, Rõigu, Keinu, Emmastu ja Pühalepa kihelkonnad.

Lihola kihelkonnas on Lihola linn, 500 inimesega. Wanal katoligi usu ajal elas siin Lääne maa piiskop.

Lääne maa ei ole ka mitte hää põllumaa. Hääd wiljamaad on aga Järwa maal leida.

K ü s i m u s e d: Misukesse linna leiame meie Lääne mere rannas Lääne maal?

Mitu kihelkonda on Lääne maal?

Misukeses linnas on ennemuiste katoligi usu ajal ka Lääne maa piiskop elanud?

Mis wõime meie Lääne maa põlbudest ütelda?

§ 30. Waide linnast ja Järwa maast.

Järwa maa päälin on **Waide**, 1300 inimesega. Siin seisib wanal ajal üks kindel loss. Suba 600 aasta eest ehitati siia soo ja rabasse Waide jõe kaldale üks kindel kiviakants. Praegu seisawad mõni müüri tükk ja üks torn, kellest õige kaugele waadata wõib. Enamiste näeme siit suured sood ja rabad, siin ja sääl ka kuusikud, männikud, nende wahel põldusi ja paiguti lehtmetsaji.

Järwa maakonnas on 7 kihelkonda, nimelt: Ambla, Järwa Saani, Madise, Koero, Peetri, Paide ja Türi.

Kõige suurem jõgi Järwa maal on **Paide jõgi**, mida esiteks Paide, pärast Wändra, Tori ja Wärnu jõeks nimetatakse.

Järwa maa on oma nime wistist sellest saanud, et sääl ennemuiste palju järwesi olnud. Suurem jägu neist rabadest ja soodest, mis meie nüüd sääl leiame, on wanal ajal wistist järwe kohad olnud.

K ü s i m u s e d: Misukene linn on Järwa maa päälinn?

Mitme aasta eest ehitati siia üks kindel loss?

Mitu kihelkonda on Järwa maal?

Kuda nimetatakse pärast Paide jõge?

Kellest on Järwa maa wistist oma nime saanud?

Mis on wistist ennemuiste tänapäewaste rabade ja soode kohal seisnud.

§ 31. Rakwerest ja Wiru maast.

Meie oleme meie maale kolm Tallinna kubermangu jägu tundma õpinud, need on: Lään'e, Harju ja Järwa maa. Seda maad, mis Harju ja Järwa maast hommiku poole ennast lahutab, hüütakse **Wiru maaks**. Wiru maa päälinn on **Rakwere**. See linn on ka juba üle 600 aasta eest alustatud. Linna taga näeme kõrge wallimäe, selle pääl weel wanad lossi müürid seisawad ja walli kõrwas kasvab weike tammik. Linn ei ole suur; praegu elawad sääl 2700 inimest. Raudtee, Baltiskist üle Tallinna jooseb siit läbi Narwa poole. Rakwere piirikonnas, Runda mõisa ligidal, mere kaldal on pisuke Lää sadam, keda Lontowaks nimetatakse. Rakwerest ligi 60 wersta mööda raud-

teed hommiku poole, jõuame **Jõhwi** alewikku. Jõhwi ja Narwa wahel mere kaldal käiwad tihti sui ajal wõerad merewees ja liialte Wofa mõisas, Silla mäel ja Mere külas.

Wiru maa hommikupoolne piir jooseb mööda **Narwa jõe**, kelle pikkus **Peipse** järwest mereni 65 wersta arwatakse. Poolsõist wersta Narwa linnast jooseb Narwa ehk Narowa jõgi üle kaljude alla ja Soala juures lastakse suured fedramise ja kudumise masinad langema weerammuga tööd teha.

Kõige suurem wabrik on Narowa jões Soala, wõi Kräänholmi saarepää, kus üle 4000 inimest töös on.

Narwa liin ise seisab Narowa jõe suust 12 wersta kaugel. Restmised laewad tulewad merest jõe kaudu kobe linna alla; suuremad jääwad jõesuhu. Narwa ja mere wahel püütakse rohkesti kalu, liiate: lõhed, angerjad ja silmaksed, teda sisse soolatakse ja kaugele wiitakse.

Wiru maakond on suuremal osal hää wilja andja, ehk tüll meie ka siin paigul mõnda raba ja sood leiame, isäranis Peipse järwe üligidal. Tänapäewani nimetatakse seda maad **Alutaguseks**, mis muud ei tähenda, kui raba ehk soo tagune maa.

Alutaguse kihelkonnad on: Tisa ku, Lügänu, Jõhwi ja Waiwara.

Merepoolse Wiru maa kihelkonnad on: Nigulapüü, Rakwere, Haljala ja Kadrina.

Maapoolse Wiru maa kihelkonnad on: Saakobi, Weitse Maarja ja Simona. Kõige suurem jõgi Wiru maal on **Kunda** ehk **Semisilla jõgi**. Tema hallikas ärtab Koela mõisa all ja suu on Kunda ehk Kontowa all.

Küsimused: Misukene linn on Wiru maa päälinn?

Misuke alewik on Rakwere ja Narwa wahel?

Misukene jõgi jooseb Peipsi järwest Wiru merde?

Mitu wersta jõe suust on Narwa linn?

Ruda nimetatakse seda maad, mis Tõhwi ja Peipse järwe wahel on?

Misukene jõgi on kõige suurem Wiru maal?

§ 32. Kalewipoja mälestuse kohtadest Wiru maal, ja Tallinna maa mägedest.

Kadrina, Weitse Maarja ja Simona kihelkondades näidetakse meie mõned Kalewipoja mälestuse kohad. Keeruti all on tema künni-waud, säält Asfalamma ja weel kaugemale, Simoni pool, Kalewipoja hobuse jäljed. Asfalamma küla juures näidatakse Kalewipoja hobuse naha ase nii kui ka Mafsa mägi. Simona kihelkonnas Wägewa jaa-ma ligidal, sääl kus Narwa ja Piibe maantee kokku jooksewad, näitawad wanad inimesed seda kohta, kus Kalewipoeg lõune ajal puhkanud, kui ta Tallinna poole läinud. Siin ta murdis puid maha ja heitis nende kui üle kõrte pääle magama.

Simona kihelkonnas leiame meie ka kõige kõrgema Wiru maa mäe. Seda nimetakse **Gmmu mäeks** ja on 516 jalga kõrge. Siit põhja poole minnes, näeme meie mõned maakünkad ja Weitse Marja ligidal tõuseb nende üle **Gbwere mägi**, 434 jalga kõrge. Selle mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistusi. Kikwere lähedal näeme meie jälle madalad mägistikud. Enamiste aga on Tallinna kubermang üks mäeta, lage ja madal maa; muud kui mere kallas põhja pool näitab mõnes kohas kõrgusi. Nüisugune kallas nimetatakse Maltza kaldaks. Kõige kõrgem, üle 200 jalga on kallas Ontika ligidal, Walluste küla juures.

R ü s i m u s e d: Kus leiama meie tähtsaid Kalewipoja mälestuse kohtasi Wiru maal?

Ruda nimetatakse kõige kõrgemat Wiru maa mäge?

Misjufese mäe pääl peeti wanal ajal ebajumala teenistust?

Misjugune kallast nimetatakse Maltša kalbaks?

§ 33. Tallinna maa pinnast, metsadest ja kasudest.

Mõnes paigas mere rannas võib kõrgest kalbast näha, misjugune maapõhi on: sääl leiame sawi, liiva, paeikiwi ja musta mulda. Niisamasugused on siis ka maa pool põllud, orud, metsad kas sawi põhja ehk liiva pääl, kas pae ehk musta mulla pääl. Paas on enamiste lubja kiwi, kelle sees meie määratu palju weikseid kiwistatud tigude sarnaseid loomi leiame. Maa-pinnal näeb meie film igal pool suuri ja weikeid raudkiwe. Need on ennemuiste Soome maalt jäe tükkide pääl meie maale weetud. Metsad on ikka rohkem kadumas, sest et neid hoolimata raisatakse ja ära häwitatakse, mikspärast nad aast aastalt kahanewad. Wanal ajal katsiwad suured metsad igal pool meie maad. Põline mets on meie maalt nii kui üsna ära kadunud; böldakse aga Porkuni walla all seesugust metsa weel oiewat. Nüüd on suuri männikuid, kuuskuid ja kaaskuid wähe leida. Tamme puud on enamiste üsna ära häwitatud. Mõnel mõisal, külal ja talul on küll weel Tammi k nimi, wistist sellepärast, et sääl ennemuiste tamme puid oli kaswanud, kellest praegu arwast riismed üle jäänud. Muiste ajal, enne ristiusku oliwad tammikud mitmes kohas ebajumalate ohwerdamise paigad. Pääle tammesi, kuuski, mäнди, kaski, leiame meie mõnda muidsugu puid, nimelt: leppasi, haawasi, pajusi, rämelgaid, jalakaid, pärna- ehk niinepuid, wahtraid ja saarepuid, toomingaid, pihlakaid ja aedades õuna- ja wislapuid. Pääle selle kaswawad mõnes kohas häste pähkla ehk sarapuid, ja kadakapõesaid on peaaegu igal pool näha.

Igaüks teab küll, et mets meil põletamise, ehitamise ja mõne tarwilise asja tarwis puid annab, et aga

metklikud kohad ka niiskemad on, ei wõi nõnda tuttav olla. Nõndasugustes kohtades, kus metsa kaswab, sajab sellepärast ikka rohkem wihma, nõnda et metsalijes kohas kõik taimed parem kasvawad. Kui nüüd meie maal mets ikka aast aastalt väheneb, siis ka kõigi lillede, rohtude ja puude kasvamine selleläbi väheneb. Sellepärast tuleb metsa eest igal pool õige hoolt kanda. Aedades leiame: sõstraid ja waarikuid; põllul ja heinamaal lillekaid, põldmurakaid ja maasikaid ja rabades: mustikaid, sinikaid, soomurakaid, pohlakaid ja jõhwikaid. Mõned kohad on täis kanarpikku ehk kamarikku; jõe ääres näeme wõhumõeka, pillirooga ja kõrkjaid. Metsades all ehk ka wõjustikus kasvab sõnajalgi, fullerkupusi, kurekatkaid ja mõnda muud lille. Hää heinamaa pääl leiame kookstehti ja kaste heina. Mõnes kohas on suured samblasood ja rabad, kus aga weiked kased, männid, ja mõned muud tüdurad puuwõsjud leitawal. Põldude pääl kasvab nisu, rukid, odra, kaera, tatra, herni, läätsi, nairid, lina, kanepid, ristikheina ja kartohwolid; enam talude ligidal õue aedades näeme kapsaid, kaalikaid ja ka tapusi ehk humalaid.

R ü s i m u s e d: Mikspärast on metsad meie maal ikka rohkem kadumas?

Millal katsiwad suured metsad meie maad?

Misugu puid leiame meie omas metsades?

Mis kahju toob metsaraiskamine maal?

Misugused marjad, tuttawad lilled ja rohud kasvawad meie maal?

§ 34. Tallinna maa elojatest.

Suuremad metselajad Tallinna maal on enamiste kadumas. Urwaste ekssib senna põder, ka mesikäp, — karu on wäga urwaste näha. Pitsaba — susi ehk metsakriim hunt warastab weel mõnel mehel lamba ja kisub kas wafika ehk warja maha, kriimustab ka suuremaid koduelajaid. Siiski on tema päewad ka loetud, sest aast aastalt väheneb tema sugu; aga reinuwaderrebane wiib weel mõne kana ja pardi metsa, et küll

kiitt mütside ja kasukate tarwis tema nahka püüab kätte saada. Jänese jahid ei ole arga looma ka weel mitte ärra häwitunud. Draw hüppab puust puusse ja otsib pähkliid; siil omas okkas-riides, jooseb hiirte taga ja mutt maa all muretseb selle eest, et ussid rohu juuresid ei ära näri. —

Kotkas ja kull ei puudu sääl, kus raist maas on ja tark lind kaaren ei jää ka tulemata; kagu kufub metsas, lõuke laulab põllul ja õõpik tõstab oma häält lepikus. Kiitt püüab metsist, tedre, rabakana, põld- ja laanepüüd.

Maa-pinnal roomawad ussid ja sisalikud, ka konni nahakse igal pool hüppamas küllalt. —

Sui ajal waewawad inimesi nii kui lojusi kärbsed, sääsed, pihulased, parmud ja kiilid. Sipelga hunnikuid on tihti näha ja mõnes peres peetakse mesilase puid.

Mõni tüdruk katsub weel wana ebausku wiisil lepatriinu lendamisest tulewaid asju teada saada. Wee seest püütakse wähsi ja kalu. Jõgedes on enamiste hauid ja lutsud. Järwehes pääle selle särjed, ahwenid, tintid ja merikaldal latikad ja silgud.

R ü s i m u s e d: Misugugu elajad on Tallinna maal enamiste kadumas?

Kelle päewad on ka juba loetud?

Kelle nahka püüab kiitt mütside ja kasukate tarwis kätte saada?

Misugugu tõisi metselajaid on igal pool näha?

Misukesed linnud on metsades leida?

Misukesed kalad elawad järwehes ja jõgedes?

§ 35. Küladest ja elumajadest.

Kes Tallinna kubermangu läbi käib, se näeb mitmed weiksemad jõed ja järwed. Enamiste on siis jõgede lähedal ehk kaldal uhked mõisad ehitatud, selle ümber aidad, tallid ja tõised hooned seisawad; pääle selle leiame mõne mõisa all suured ja ilusad puestikud ja rohuajad. Siin ja sääl näeme weel wanu losside müürisid, mis endisest meie maa elust mõnda wiikiswad

rääkida. Kirikud on enamiste kiwist ehitatud ja suurem osa nendest seisawad juba mõni sada aastat. Kirikute ümber on enamiste surnuajad ja kiriku mõis oma kõrwaliste hoonetega. Kirikuteed nii kui postmaanteed ühest linnast teise on hääd, aga waesed näitawad külade ja külade elumajad kõrwalised hooned olemat. Linnades leiame majasti majade kõrwas ilusaste reas, ja enamiste sirged ulitsad nende wahel. Külades seisab üks maja siin ja teine sääl. Tänamad, mis külade läbi perest peresse wiivad, on kõwerad ja wihmasel ajal täis pori, mis lojuste ja lamba kari iga päew weel hästi läbi sõtkub. Mõnel külal on mitu peret ehk talu, juhtub aga ka mõnda weiksed küla. Ussikuid talusi on wähe. Iga talul on oma õu, ja õue ümber tehtud aed. Sues leiame aidad ja karjalaudad ja wasta tänamat seisab wäraw. Mõnes õues leiame ka kaewu ja kõogi. Elumajas on keskpaigas suitsutuba kerisabjuga, kus talwe ajal reie kuiwatakse. Ühel pool tuba on rehealune, kus rehed peksetakse ja tuulutakse ja teisel pool tuba on üks ehk kaks kambrit. Mõnes kohas on kambri laudpõrand ja klaasist aknad. Sooja tuleb kambri kerise abju küllest, aga kamber ise on suitsuta. Suits toast läheb enamiste uksest wälja. Kõikide majade seinad on ümmargustest, tahumata palkidest ehitatud ja katused õlgedest tehtud. Sue ümber wõi maja taga on õue aed, kus kanepid, humalad, kapsad ehk ka õunapuud kaswawad. Siin ja sääl leiame ka mesipuid. Soowida oleks, et rahwas oma elumaja rehest lahutaksid ja elumaja aknatega, korstnatega, abjuga, laudpõrandaga ja lubjatud seinadega ehitaksid, kelle ümber siis laudad ja aidad korra järele seista wõiksid. Suitsutuba rehealuslega põllumehe tarwis jäägu ka põllule, siis elaks rahwas ka puhtamine ja tulekahjud wäheneksid. Pääle selle oleks wäga hääd, kui rahwas õunapuid rohkem kaswataks ja nende eest hoolt kannaks, nii kui mesipuid peaks, sest mesi ja õunad tooksid mõne kopika tasku ja maitseks ka ise ennesele hääd. Põllu-

harimisega ja lojuste kasvatamisega sünniks
kül õunapuude kasvatamine ja mesipuude pidamine
väga hästi tõllu.

Küsimused: Mikspärast oleks see soovida, et
rahvas oma elumaja rehest lahutaks?

Kuda wiisi on enamiste seie maale talurahwa elu-
majad ehitatud?

Kuda wiisi peatšiwad nemad tulewal ajal ehitatud
saama?

Mikspärast oleks see soovida, et rahvas õunapuid
kaswataks ja mesipuid peatš?

§ 36. Maarahwa elust.

Mei maarahwas on Soome rahwa sugulased, sest
Soome keel ja Eesti keel lähwad mõnes rüüis üsna
tõllu. Nõndasamuti leiame wanast ebausust ja wanast
kõmmetest, et mõlemad rahwas üksford koos oliwad elanud.
Meie Eesti rahwas on wistist keshõmmiku poolt seie
maale tulnud, sest sääl pool on weel tänapäewani nende
sugulasi leida. — Millal aga rahwas, kes iseennast
Maa rahwaks nimetab, seie on tulnud, ei wõi kirja-
mehed weel selgeste ütelda. Seda wõiwad nad kül
julgeste tunnistada, et rahwas wistist rohkem kui 1000
aastat juba siin maal elab. Elumajad ehitatakse, kuda
meie juba ülewal nägime, ikka weel wana wiisi ja nende
sees leiame enamiste weel niisamasugused lauad, pingid,
sängid, kätkid ja wibud, roobid ja ahju harkid, kui meie
esiwanimatel oliwad olnud. Ka wanast päritud kaela
kooguga ja ämbritega kannetasse wet ja pajad, waagnad,
kulbid ja lusikad on kahetsa saja aasta eest niisamasu-
gused olnud kui praegu. Niisamuti on lugu märssi —
lähkri ja silgufarbiga. Meie näeme ka weel wana
wiisi wanfrid, regefi, adru ja äkki, agga wana kedrewars
on kadumas ja kõige kehwal juba wõff kääs, sest et

küll palju poeriideid ostetakse ja kannetakse, siiski ei jäta veel naesed wanast päritud wiisist, waid kedrawad veel linu ja willu ja kuduwat kangasjalgadel löuendit ja willast riidet. Mõnes tohas käib veel rahwas wana wiisist; sääl on siis nõnda kui Kalewipoja lauludes leiame: „wikelised willa sukad, käiksed kulla kirjalised, literisja linnifud.“ Ka tüdrukute pää pääl näeme pärjad ja naeste rindadel sõled ja taelas helmi, kudrusid ja paatrid; pastlid jalas on aga kadumas, ja kingi ja saapaid kandakse ikka rohkem. Lambanahast kasulaid ja musti kalewisi kuubesi on veel küllalt näha. — Waa rahwa toit on ruffileib, kehwal ajal ka wahelik, ja pidude pääl sept; pääle selle pudru ja leem, kapsad, herved, oad, läätsid, kalad ja kõige rohkem silgud, heringid ja kiijad, piim, wõi ja liha, liialt lamba- ja sealiha. Olut, mõdu ja nimelt wiina juuakse, olgu Sumalale kaebatud, üle liia, sest rahwas ei osta enam wana wiisist ilma wiinata, kiige all lauldes, pilli järele tantšida ehk muul wiisil rõmus olla.

Küsimused: Kellest wõime seda ära tunda, et meie Soome rahwa sugulased oleme?

Kust poolt on Gesti rahwas seie maale tulnud?

Mitu sada aastad elab rahwas wiētist juba siin maal?

Nimeta kõige tarwilisemad asjad talurahwa elumajas?

Kuda wiisist käiswad Gestlased wanal ajal riides?

Mis oli ennemuiste, mis nüüd nende toit?

§ 37. Gesti rahwa jumalateenistusest, ristimisest ja usu puhastamisest.

Wana rahwa jumalateenistus oli väga segane. Sääl teeniti Taara Sumalat tamme puude all, Taara mägedel. Sääl ohwerdati Ukule Ukukiwidel; sääl kardeti Wiket ja Bitsit; sääl arwati puud, hallikad, ja

kõit kochtasi Jumaliku waimusti täis olema. Nägiti tuule- ja meteemast, nii kui hallijadest; ohwerdati hoonehooldjale ja majawarjajale. Sääl usuti ja lasti oma tempust teha lausujad ja soolapuhujad. Sääl pandi sõlge sõudama ja arpu aeruma ja arwati tulemaid asju selle läbi teada saama. Sääl usuti, et Tont, Kratt, Puut, Pisuhänd ehk Tulehänd wara kodu kanda wõisid, ja mõnda muud tühja asja. — Wana pagana usku on weel tänna päew mitmes kohas leida, ehk küll poolseitsme saja aasta eest juba ristiusst Gesti maale toodi. Rahwast aeti wee juure ja ristiti ära, aga usuõpetust ei teadnud nemad hakatusel ühtegi. Ehitati kül kirikuit ja sääti preestrid igale poole, aga nemad ei õpetanud rahwast, ega päästnud neid pagana pimedusest. Rahwas oli küll nime poolest ristiniimesed, aga sallaja pidasiwad nemad oma wana ehauksu ja pagana kombeid weel kõwaste tinni. Dige Ewangeliumi ust wiibis kaua Gesti maale tulemata. 1550 aastal pärast Kristust olk kül Luteruse usu õpetajad üle Gesti maa Jumala sõna kuulutama. Sada aastat umbarwata, pärast seda läksid mõõda, enne kui maarahwas pisut õiget Ewangeliumi usku hakkas tundma ja tõine sada aastat läks weel tarwis, kus wiimaks tõepoolest sündis ütelda: nüüd on õigeust üleswõetud. Esimene maa keele raamat anti 1553 wälja, see oli Luteruse katelismus, aga se esimene raamat jäi kauaks ajaks ka ainukeseks raamatuks. Dõldakse, et 25 aastat pärast seda tuhande Gestlase pääle waewalt üht ainust wõis arwata, kes Issameie palwet õskas lugeda. 1630 kirjutas kuulus Hindrik Stahl esimese „Kodu- ja Kirikuramatu.“ Esimene Uus Testament trükiti 1705. Täis piiblikramat sai 1739 wälja antud, kelle töö juures kõige juurem waew kuulsa Zürifiriku õpetaja Anton Thor Helle pääl seisis. Rahwas kandis aga ales orjapõlwe ahelaid ja ei mõisnud weel õpetust ja waimuharimist nõuda. Ihulik priius ehk wabapõli on kül üle 50 aasta eest meie maale kingitud, ja nüüd tuleb muret selle eest kanda,

et tuimuse ja rumaluse ahelad ka meie rahwast lan-
gekšid, et koolid ja kirikud igal pool inimesi õpetaks ja
nende waimu hariks ja et rahwas ka ise oma waimu-
priiuse eest rohkem hoolt kannaks.

Küsimused; Mis wõime meie wana rahwa ju-
malateenistusest ütelda?

Millal hakkaswad Luteruse usu õpetajad üle Gesti
maa Sumala sõna kuulutama?

Millal anti esimene Gesti keele raamat välja?

Millal kirjutas kuulus Hindrik Stahl esimese „Kodu-
ja kiriku raamatu?“

Millal trükkiti esimene Uus Testament?

Täheendus: Sel ajal, kus ihulit priius eht waba
põli meie male tuli, sõdis suure wäega waimu priiuse eest
üks mees, keda ükski Gestlane ära unustada ei tohi, see on
Otto Wilh. Masing, kadund Äksi õpetaja. Kõik, mis see
mees on kirjutanud, on kindumäärt ja praegu veel tulus waimu
toit. Tema kõige kuulsamad kirjad on: „Pühapääwa wahes-
lugemised“ ja „Nädala leht.“

Ligi 20 aastat pärast Masingat, tee on 1840—1850 elas
Tartus kuulus Dr. Fählmann, keda armastus oma sugu
rahwa wasta teda sundis iga wiisi rahwa waimu priiust laien-
dama ja kes enam suusõna kui kirja läbi nende kasuks on tööd
teinud. Wana aja laulusid ja ennemuiste juttusid taga uurides
oli tema wäsimata. Tema nime mälestus jäägu seepärast kus-
tumata. Fählmanni sõber ja tema waimu waranduse pärija
on Dr. F. N. Kreutzwald, kes nüüd 40 aastat oma
kirjadega rahwa õpetaja on olnud, nende waimuwarandust iga
pidi kosutanud ja ennemuistest waimu warandust taga uurinud
ja walge ette toonud, nõnda et tema Gesti rahwa kõige
kuulsam kirjamees on. Tema kirjadest on kõige tähtsamad:
Kalewipoeeg; Ennemuistetesed jutud; Biru lauliku
laulud.

Masinga, Fählmanni ja Kreutzwaldiga peame meie aga
ka Akademiuse Dr. Wiedemanni nimetama, sest et tema
suure Gesti keele sõnaraamatu välja annud kus sees meie keele
sõnad jalka keele ära seletaks. Pääle selle kirjutas ta suure
Gesti keele grammatika. Esimese Gesti keele grammatiku on
kadund Ruusalu õpetaja A h r e n s välja annud.

§ 38. Ennemuistised jutud Tartu linna kohast.

Gesti rahwas ei ela aga mitte üffipäini Tallinna kubermangus, waid ka Riia maal. Ieda ka Liivi maaks hüütakse. Põhjapoolse Riia kubermangus leiame 5 maakonda kus Gesti rahwas elawad. Need maakonnad on: Tartu, Wõru, Willandi, Pärnu ja Saare maa.

Tartu maakonnas on tema päälinnale „**Tartu**“ nimelks antud. Müüd wõine Tallinna maalt fergel wiisil mööda raudteed, mis 1876 walmis sai, Tartu jõuda. Tallinna ja Rakwere wahel Tappa jaamalt wiib meid raudtee Kiltsi (Ass) ja sealt Wägewale, kus Tallinnamaa ja Riia kubermangu piir on. Tallinnamaalt Tartu maakonda sõites wiibib tulemassin mõni minut Sögewa (Laiholm) jaamas ja sealt jõuame üle Labiwere wõi Woldi Tartu. Praegune ilus Tartu linn on **Emajõe** kaldale ehitatud ja ennemuiste juttudes leiame, et Tartu linna kohtwanalrahwal austatudja püha oli olnud. Sest jutustatakse sedawiisi: „Wana-Isa oli maailma loonud ja taewa hiilgawate tähtedega ja päikesega maa üle lautanud. Maa pääl kaswivad kõiksugused lilled, rohud, puud ja kõiksugused loomad elasiwad jääl röömsaste. Nemad aga ei täitnud Wana-Isa tahtmist, hakkasiwad üht tõist kiusama ja tapma. Säääl kutsus Wana-Isa neid kõik kokku ja ütles neile: „Ma olen teid loonud, aga mitte selleks, et teie ühte tõist kiusate ja tapate, waid oma elu üle rõmustaksite. Ma näen, et teie ilma funingata, kes teie üle walitseb, ei wõi elada. Tema wastawõtmiseks peate teie aga jõe kaewama. Kaewage aga ilusaste sügawa ja laia, et kõik weiked jõed tema sisse wõiwad jooksta. Tema nimi olgu Emajõgi. Wälja kaewatud mulda ärge wiskage sinna ja tänna, waid forjage kokku mäeks, kelle päle ma ilusa metsa lasen kaswada ja säääl saab teie funingas elama. Ja ka orud olgu ta wahel, et ta tuuli ja päwa eest warjutud oleks. Ma näen, et

teid küllalt siin koos on; igaüks tunneb oma rammu, kärmest tööle! Wana-Isa läks ära, ja igaüks hakkas priskeste pääle, Kuff ja rebane mõetsiwad jõe pittuse ära. Kuff kargas ees, rebane tema taga ja rebane saba jooksis mööda maad ja näitas, kus jõe kaewanduse koht saab olema. Mutt tõmbas esimesed waud, määr tema taga, kriimsilm hund krapis, karu kandis, pääsoke ja kõik tõised linnud tegiwad tööd. Kui jõe kaewandus walmis oli, waldas Wana-Isa kuldsest kausist wet sisse, andis oma eluõhust temale ja ütles, kus poole ta pidi jooksuma."

Emajõest ütleb wana laulusõna:

„Ei kõigile ei õnnets antud,

Õnnets antud, palgaks pantud,

Emajõe jälgi käia,

Ema wahtu wadataie

Ema kohkumist kuuluta

Emajeljas sõiteletes

Emaj silma waadataie

Emaj silmas ennast näha.“

Tõises ennemuistetes jutus räägitakse nõnda: „Inimesed ja elajad wõisiwad omal keelel rääkida. Aga see keel oli igapäewaseks elutarnituseks. Sääli kutsus Wana-Isa kõik loomad kokku, kus nemad pühapäewase keele pidiwad õpima, se on laulu, et wõisiwad rõõmsad olla ja Jumalat kiita. Sääli tuliwad kõik Toompäe mäele kokku, kus ilus hievene kaswis. Imelik tuule õhk tõusis, sest suur laulja Wanamuine tuli taewast maha. Ta filitas oma hiukseid ja habet, säadis oma riided ilusaste, kõhitas hääle puhtaks ja katsus oma kandlet. Hakkatuselt lõi tema eesmängi ja siis laulis ta lugu ja nõnda, et kõigil kuuljatel südamest läbi käis ja Wanamuisel ennesel südant liigutas. Kõik oli vaik. Emajõgi ei jooksnud; tuul unestas oma kiiret, mets, elajad ja linnud, kõik kuulsiwad pikisilmi. Metsa puud paniwad tähele ja pidasiwad meeles, kuida wiisi Wanamuise riidet taewast mahatules kõhisesid

ja kui teie metsailus luusite ja tema püha kohisemine teie kõrwu kostab, siis teatke, et Jumalus teie ligi on. Emajõgi pani tähele, kuidas wiisi tema riided kohisejad ja nii pea kui ta oma noore põlwe kowadet meele tuletab kohiseb ta nõnda, kui tema sääl kuulis. Tuul pani kõige wingemad hääled tähele; mõne looma meele pärast oli keelepulkade kägistamine, teistel jälle keelte liigutamine. Laulu linnud panivad eesmängu tähele, kõige rohkem ööpil ja lõuke. Kaladel oli kõige waesem lugu: nemad pistiwad püäd silmini weest wälja, unustawid aga kõrwad wette; nemad nägiwad kül suulikumist ja tegiwad kõik järele, aga jäiwad kurdiks. Snimene üksi sai kõigist selget aru; sellepärast tema laul südame põhja ligutab ja Jumala auujärjeni ulatab. Wanemuine kitis oma lauludes taewa suurust ja maa iludust ja laulis inimese sugu õnnest ja õnnetuselt. Siis läks tema jälle Wana-Isa kottu tagasi, tema ees mängima ja laulma."

Rüji mused: mis juttustab ennemuistene jutt Emajõe kaewandusest ja Tartu linna mäest?

Mis ütleb wana laulusõna Emajõest?

Mis teab ennemuiste jutt suurest lauljast Wanamuisest rääkida?

§ 39. Tartu linnast.

Seft näeme nüüd, et Tartu linna ase wanal ajal juba kuulus oli olnud. Siin on ennemuiste Taaramäel tamme hiis kaswanud ja seal ohwerdati puude all Uksofiwi pääl Taarale ehk Wana-Isale. Taara teenistuse mäe ümber asutati pärast Maarahwast ehitatud kindel linn. Weneriigi Suurwürst Jaroslaw tuli aga 1030mal aastal sinna ja wõitis Gestlaste linna ära ja asutas uue linna, nimega Surjew. Kui nüüd Saks-lased meie maale tuliwad, oli neil palju tegemist, enne kui linna oma kätte saiwad. See sündis 1224 aastal. Sõimene Tartu piiskop Hermann I. lasi Taaramäele suure uhke kiriku ehitada, mis 1231 walmis sai.

Saksamaa meistrid ja sellid tegiwad seitse aastat tema kallal tööd ja 325 aastad peeti tema sees katoligi usu teenistust. Siis kui wiimne Tartu piiskop Hermann III. Wenemaale wangi wiidi, lõpes 1558 ka Jumala teenistus ses kiihus ja 1598 aastal põles ta esimest korda ära ja 1624, see on just 400 aastat pärast põhjakiwi panemist, pistsid Jaani tuled teda teist korda põlema, aga weel täna seisawad wanad tugewad müürid. Homiko poolne kiriku ots sai 75 aasta eest parandatud, jäuti uueste üles ehitatud ja Suurekooli raamatu kogu saalideks ümbermuudetud. Waenlased on mitu korda linna müüride taga olnud ja linn on mitu korda põlenud. Wiimast korda lasti linna pääle 1708 suures põhja sõjas. Linna kodanikud wiidi kõik wangi ja mitme aasta pärast tuliwad mõned jälle tagasi ja hakasiwad uueste linna ülesse ehitama, aga suur tulekahi rikkus 1775 jälle linna ära. Wene ja meie maawalitsus oli siis Keisri ema Katarina II. kääs, ja tema kinkis omast armust linnale uhke kiwisilla. 1802 alustas õnnis Keiser Aleksander. ülema ehk suurekooli Tartu, kus kõrgemat õpetust iga sugu tarkuse tundmises antakse. Suure kooli maja seisab wana Maarja kiriku surnuaja pääl. Uus Maarja kirik on Toompäemäe taga. Kõige wanem Toompäe kiriku järele on Jaani kirik, kelle sees nüüd ka Peetri kogudus oma jumalateenistust peab. Toompäel on pääle wana kiriku müüridid weel kaks haigete maja, üks tohtrite ja üks tähetundjate maja. Puhtad teed, ilusate puude wahel, mis kõik wiimse 70 aastates on kaswatatud, teewad seda kohta ilusaks Inglis-ajaks. Siit waadates on linn väga ilus. Raubapoodide ees leiame ilusa ajakese. Sääl sees on kindral weltmarshall würst Barklai de Tolli mälestuse-märk, üks walatud kuju. See mees on meie maal sündinud ja Prantsuse Keisri Napoleon I. wastu sõdinud. Tartu linnas elawad üle 20,000 inimest ja nende hulgas 10,000 Gestlast. Linna peetakse kõige ilusamaks linnaks meie maal.

Rüsimused: Millal asutas Suurwürst Jaroslaw Surjewi linna?

Mitme aasta eest tulivad Sakslased seie ja ehitawad Tartu linna?

Millal alustas õnnis Keiser Aleksander I. ülema ehk suure kooli Tartu?

Kui palju inimest elawad Tartu linnas?

§ 40. Emajõe ja Pühajärwe.

Kõige suurem jõgi Tartu maakonnas on **Emajõgi**. Tema hallikas on **Pühajärwe** juures kolm wersta Dtepää kirikust. Dtepää kiriku ümber näeme meie mitu mäeküngast; mõne pääl kasvawad metsasalgut. Kõige kõrgem mägi nende seas nimetatakse Dtepää **Munamäeks**. Nende mägede wahel leiame mitte järwe ja ühe mäe künka pääl seiswad wana kindla lossi aherwarred. Siin on ennemuiste palju werd walatud. Kuda juba ülemel ütlesime, on kolm wersta Dtepää kirikust **Pühajärw**, üks kena järweke, ilusa kallastega ja kena weike saartega. Shtupool järwe kaldal seiswad mõisa hooned punaste katustega ja lõunepool kaldal weike mäeküngas, keda **Hobusemäeks** nimetatakse. Selle mäe all on weike hallikas. Emajõgi ise tuleb aga **Pühajärwest**. Hakatusel näitab jõgi weike ojake, aga pea ühendab ta ennast tõiste ojakestega ja jookseb nüüd ifka laugemale kõige madalamad kohad ülesse otsides ja hakatuselt enam lõunepoole ennast hoides; pea aga kääneb ta ennast enam õhtupoole ja woolab **Wirtsu** ehk **Wõrtsu** järwe.

Rüsimused: Misulene jõgi on kõige suurer Tartu maakonnas?

Kus on temma hallikas?

Kuda nimetatakse kõige kõrgemat mäge Dtepää mägedest?

Kus on siin ennemuiste palju werd walatud?

Kuhu woolab Emajõgi Pühajärwest wälja jookstes?

§ 41. Wirtsu järwest.

Selle järwe nimi on ennemuiste Emujärw olnud ja wana rahwas jutustab temast nõnda: „Silja aja pärast seda, kui Wana-Isa heldus inimeste sugu meie maale elama asutanud, maapinda wiljakandjaks neile õnnistanud, metsad lindudega ja neljajalgsetega täitnud, olla tema ka ühte järwe loonud, selge, külma ja karastawa weega, kust rahwas igal ajal karastawat keelelastet wõinud leida. Rõrgel järwe kaldal kaswanud haljendawad tamme- ja pärnapuumetsad; metsade warjul õitsenud ilusamad lilled ja puie ladwil wilistanud koidikul ja widewikul laulusinnud, et üsna rõõm ja ilu igalt poolt inimeste südant rõõmuga pidanud täitma. Seesugust õnnepõlwe olla Wana-Isa tahtmine lastele walmistanud. Aga rahwa õnnepõlwe ei olnud pikka wiibimist, sest inimesed läinud ülemeeliseks, teinud, mis kuri süda neile käskinud ja läinud aegamööda hoopis hukka, nõnda et Wana-Isa neist midagi meelehääd enam ei saanud, waid kõrwad temal alati nende kurjust kuuldes uhisesid. Säääl ütelnud Wana-Isa ühel päewal: „Ma tahan üle kätte läinud lapsi nende kurjuse pärast karistada, mis ma sellega teen, et karastawa wee kõige järwega nende käest ära wõtan, misläbi ehk piinama neid parandama ja pikkamööda parema teele juhutama saab. Sa waata! ühel pääwal tõusnud lõunepoolt must ähwardaw äikesse pilwe ülesse, tulnud ligemale kunni Emujärwe kohta, kuhu pilwe kui puhkama jäänud ja oma sõrwa samba kombel järwe poole langetanud. Mitsetelt hallanud järwe west kohisesedes samm sammult kõrgemale kerkima, tõusnud nii kaua, kunni ta pilwe sambaga kokku puutnud ja nõnda kadu-

nud mõne filmapilgu pärast kõik wesi järwest, et piiska järele ei jäänud. Must äikese pilwe sõudnud oma koormaga edasi, kadunud õhtu eel waatajate filmist. Paik, kus järw enne seisnud, leitud tühi, ega olnud muud kui muda ja kõntsa konnadele sinna jäänud; ka seda kuiwatanud mõne päewa pärast päikese terad ja tuuleõhud ära. Nüüd tõusnud rahwal suur kisa ja kaebamine jänu piinas, sest et nemad muud keele kasetet kuskilt enam ei leidnud, kui seda, mis wihma wesi madalaisse paikadesse loiku kofku walgutanud. Uega mööda täitnud wihma sajarad ja kewadised lumesulad ka endist Emujärwe kohta kaldani täis, aga see oli pehme wirtsu wesi, mis täielist jänu ei kustutanud, ega kehale karastust jõudnud anda. Rahwas annud järwele kui sõimuks **Wirtsjärw** nimeks ja antud nimi on täna päewani järele jäänud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendawa lehtsena metsadega ja õitsewa lilledega on ammugi järwe ümbert kadunud ja soob nende asemele tulnud, kus palju muud ei kaswa, kui mõned kudurad männid."

Nõnda on siis ka maa Wirtsjärwe ümber soone ja rabane. Järw ise on õhtu poole laiem ja lõunepoole kitsas. —

Küsimused: Kuda wiisi nimetati wanal ajal Wirtsu järwe?

Mis jutustab wana rahwas sest järwest?

Misugust maad leiame meie Wirtsjärwe ümber?

Kus on Wirtsjärw laiem, kus kitsam?

§ 42. Weipse järwest.

Põhjapoolsest järwe otsast jookseb jälle Emajõgi wälja ja hakkab kobe hommiku poole woolama, Tartust mööda Weipse järweni, kus ta Jõesuu kõrtst juures jälle järwe jookseb; nõnda et Emajõgi kaks korda

järwest wälja, see on Püha ja Wirtsu järwest ja
 faks korda järwe, see on Wirtsu ja Peipse woolab.
 Wirtsu järwest Peipse järweni on Emajõgi 95 wersta
 pikk. Tartust Wirtsjärweni on 50 wersta ja Tartust
 Peipse järweni on 45 wersta. Tartust käiwad nüüd
 mitu aurulaewa Pihlwa. **Peipse** järw on kõige
 suurem järw meie maal ja Wenemaa ja meie maa
 raja jooseb just järwest läbi. Järwes on saar, keda
Piirisaareks nimetatakse, sest et maapiir siit läbi käib.
 Keskhoimmiku poole sõites jõuame **Wõhandu** jõesuu
 ligi, kus **Wõõhsi** alewil on. Lõunepoole järwest
 hüütakse Pihlwa järwest ja sinna sisse woolab lõune
 poolt jookstes Welikaja jõgi. 12 wersta Welikaja
 jõesuust on **Pihlwa** linn. Põhjapoolse Peipse jär-
 west jooseb Narowa jõgi wälja, kelle kaldadel, keda
 meie ülewal oleme näinud, **Narowa** linn seisab.
 Peipse järwes on mitmesugust kala, nõnda kui:
 haugusid, siigu, lutsusi, rääbusid, kiiski, ahwenid, lati-
 kaid, hobuse kalu ehk tintisid. Aga suuremad ja kallimad
 kalad on ikka rohkem järwest kadumas, sest et
 wäga peenikeste nootatega püütakse, nõnda et enamiste
 noored kalad juba esimesel aastal wälja wõetakse. Ligi
 3000 inimest üksi aga Tartu maakonnas toidawad
 ennast kalapüügist, ja nemad kaebawad jo wäga, et
 kalasaak aast' aastalt ikka enam wäheneb.

Küsimused: Kuhu poole jookseb Emajõgi, kui ta
 Wirtsu järwest wälja tuleb?

Mitu wersta on Wirtsu järwest Peipse järweni?

Mikspärast nimetatakse üks Peipsi järwe saar Piiri-
 saareks?

Misulene alewil on Wõhandu jõesuu ligi?

Kuda hüütakse lõunepoolne Peipsi järwe ots?

Misulene jõgi woolab sinna sisse?

Misulene linn on 12 wersta Welikaja jõesuust
 kaugel?

Missugu kalu püütakse Peipsi järvest?
 Misspärast väheneb aast' aastalt kalasaak?

§ 43. Endla järvest ja Tartu maakonnast.

Tartu maakonnas on 16 kihellonda. Wasta Tallinna kubermangu raja ja Peipsi järwe wahel on Torma-Lohusuu kihellond Linnutaja mäega ja Kalewipoja sängiga. Torma kihelkonnas Peipse rannas, 65 wersta Tartust, on Mustwete alewil.

— Öhtu poole wasta Tallinna kubermangu raja on Laiuse kihellond. Siin leiame ka ühe Kalewipoja sängi; pääle selle Pedja jõe ligidal K. p. kuhja mäe.

Kärde ligidal, 66 wersta Tartust, Tallinna maa raja ligidal suure raba sees on **Endla järw**. Wana rahwas teab sest järwest nõnda jutustada: „Endla järwe kaldal elas Wanamuisse kasutütar Juta, kuldse kähara hiukstega ja nõijatud filmawarjuga. Järw oli tema päralt ja tema kaitsmise all seiswad kalad järwes ja linnud ja muud elajad järwe ligidal. Mägede pääle koguswad inimesed Juta nuttulaulusi kuulma, sest tema armuke Endel, Ilmarise poeg, oli surnud. Ta nuttis nii kaua libedaste, kui Ilmarine temale kuldse filmawarju tegi. Kui tema warju silma ette pani, siis wõis ta kõik kallid kadunud päewad nõnda meele tuletada, nagu oleks ta neid uueste ära elamas. Inimes-tele laenas ta mõni lord ka oma warju, ja sest tuleb, et meile laulus ja jutus kadunud asjad silma ette tuletawad. Juta waim näitab lindudele teed ja Saani-lau-päew öhtul on tema õnnistatud filmadel järvest üles-tõuswa udu sees nähtaw.“ Bahemal pool Emajõe on pääle Torma ja Laiuse kihelkonna Tartu maakonnas: Palamuse, Rodawere, Kursi, Maarja ja Üksi kihelkonnad. Palamuse kihelkonnas on kaks Kalewipoja sängi: Luua mõisa all ja Kassinurmes.

Maarja kihelkonnas tuleb Kaeujärwest **Kääpa** jõgi. Kääpa talu juures, weike silla ligidal, magab kuulus Kalewipoja mõöl ja Kodawere kihelkonnas Matskiwi juures leiame ka ühe R. p. sängi.

Uksi kihelkonnas näidatakse **Saadjärwe** kaldal kivi, mis R. p. üle järwe wisanud, kui ta oma wendadega isa tahtmist mööda liisu õnne katsus, ja mis pärast teda Gesti kuningaks tõsteti.

Tartu ümber on Tartu Maarja kihelkond ja paremal pool Emajõe weel: Puhja, Ranno, Nõo, Rambja, Wõnno, Rõngu, Otepää ja Sangaste kihelkonnad.

Küsimused: Kus kohas on Mustwete alewil?

Kus leiame meie mägesi, mis Kalewipoja sängiks nimetatakse?

Kus magab kuulus Kalewipoja mõöl?

Mis räägib ennemuiste jutt kivist, mis Saadjärwe kaldal seisab?

Kus kohal seisab Endla järw?

Mis teab wana rahwas sest järwest jutustada

Mitu kihelkonda on Tartu maakonnas?

§ 44. Wõru linnast ja maakonnast.

Kui meie Tartu maakonnast lõune poole rändame, siis saame meie **Wõru maakonda**. Maandi Tartust Pihkwa läheb üle **Wõru** linna. Keiserina Katarina II. käsu pääle sai 65 wersta Tartust ja 93 wersta Pihkwast see kõige hiljem ehitatud linn meie maal 1784 aastal alustatud. Selle tarwis osteti Wõru mõis ära ja praegu on weel wana mõisa majas kool. Kõik ulitsad pidid sirged olema. Halatusel ehitati 40 elumaja tõiste hoonetega. Linna all on suur järw, keda Tammula järweks hüütakse. Tammula järw on weel suurema järwega, keda Wagula

järweks nimetatakse, Wõhandu jõega ühendatud. Wõhandu = ehk Woojõgi jooseb Rõpinast mööda, kus paberi wabrik on, Wõõbso alewiku juures Peipse järwe. Wana rahwas pidas Wõhandu jõge pühaks jõeks.

Wõrult näeme meie kõige kõrgemad mäed meie maal. Siit 14 wersta lõune poole minnes, tuleb meile **Wällamägi** wastu. Ta näitab kaugemalt waadates nii kui sadul wälja, teskpaigast madalam. Kui meie tema harjale lähme, siis näeme õige kaugele, ligi 50 wersta igale poole. Mitmed weiksed järwed on mäe ümber, kaugemal hiilgawad Tammula ja Wagula-järw ja hommikopoolt Peipse järw. Kaks wersta kaugemal, Haani mõisa juures, seisab kõige kõrgem mägi meie maal. Suba Haani mõis seisab ise ligi 600 jalga kõrgemal kui merepind ja **Munnamägi** on weel 400 jalga kõrgem, nõnda et meie maa kõige kõrgem mägi ligi 1000 jalga kõrge on. Mäe pääl on mets kaswamas, nõnda et enam igale poole ei wõi selgeste näha. Siiski paistawad seie mitu kiriku torni; nii kui Rõuge, Wastselinna, Wõru, Rõpina, Kanapää, Urwastu, Karola, ja ka Lätimaalt Abjeli kirik, Opelalna ja Marienburgi kirikud. Ka Wenemaalt näeme Petsere kloostri tornid. Misamuti Otepää mägistikud, Otepää Munamäega on siin Haani mägistikku Munamääl nähtawad. Nende wõi lemate mägistikude wahel nõu sees on Wagula ja Tammula järw, ja wiimse järwe kaldal Wõru linn. Wiis wersta Wõru linnast Wastselinna pole on Kaseritsi fena järweke kelle kaldal ilusad metsasalgud kaswawad. Nii kui Otepää kiriku juures meie wana kantsi aberwarred leiame, kus wanal ajal rüütlid elanud, nõnda on ka Wõru linna ligidal **Kirumpää** kantsi müüritiidid leda, kus palju sõdimist ennemuiste olnud. Wastselna kiriku ja jaama lähedal, 27 wersta Wõrult, sesawad weel tänapäew uhked wana lossi müüriwared

Wõru maakonnas on 8 kihelkonda, nimelt: Käpina, Põlwa, Kanapiste, Urwastu, Karola, Hargla, Raage, Wastselinna ja Wõru.

Küsimused: Millal alustati Wõru linn?

Kuda hüütakse järwe, mis linna all on?

Misukene jõgi jooseb siit Peipsi järwe?

Kus seisawad meie maa kõige kõrgemad mäed?

Kuda neid nimetatakse?

Mitu jalga on Munamägi kõrge?

Misuguse kantsi müüritükid on Wõru linna ligibal leida?

§ 45. Willandi linnast ja maakonnast.

Tartu maakonna õhtupoolne piir jooseb kokku Willandi maakonnaga. Selle maakonna päälinn on Wiljaandja maakohhta rajatud, sest wanast ajast juba on **Willandi** linna ümber hää wiljamaa olnud. Juba enne Sakslaste tulemist meie maale seisis siin wana Gesti kindellinn. Siis kui meie esivanemaid esimest korda ära wõideti ja neid 1224 aastal Sakslaste sulaseks tehti, sai ta siin Willandi järwe ääres kivi kants üles ehitatud, mis kaua aega kõige kindlam kants meie maal oli olnud. Kolmekordsed müürid ja kraawid hoidsiwad kohta, kus palju werd on jooksnud, sest 400 aasta sees on ta 12 korda ära põletud. Nüüd on müürikantsid aga weel nähtawal. Praegune Willandi linn on järwe kaldale ehitatud ja linnas jooseb kaup, liiate linakaup õige tubliste. Linna rahwa aru on üle 3000 inimese. Willandi järwest jooseb üks oja Tänasilma jõlle, kes hommiku poole jookstes Wõrtsjärwe woolab ja teine oja õhtupoole Rõpu jõlle, kes Pärnu jõlle jooseb.

Kõige suurem jõgi Willandi maakonnas on **Põltsama** jõgi, kes õhtu poolt tülles, **Pedja** jõega ennast

ühendab ja siis Emajõe langeb. Juba wanal ajal on selle jõe kaldal meie Gesti rahwa kindel kants olnud ja 1272 ehitati seie üks kivi kants, kelle müürid 90 aasta eest jälle ülesse ehitati ja nüüd läbi puude paistab. Koski ümber seisab praegu Põltsama alewik, 600 inimesega. Põltsama ligidal on suur koolimaja ehitatud, kus mõne aasta eest üks kõrgem Saksa kool oli; nüüd saab jälle Gesti rahwa Aleksandri kool olema. Rihelkondast on **Willandi maakonnas** 8, nimelt: Põltsama, Pillistmere, Suure-Jaani, Kolga-Jaani, Willandi, Paistu, Tarwastu ja Helme.

Küsimused: Misufese maakonnaga jooseb Tartu maakonna õhtupoolne piir kokku?

Millal ehitatiwad Sakslased esimese kivi kantsi Willandi järwe ääre?

Mitu korda on see kants 400 aasta sees ära põletud?

Kui juur on Willandi linn?

Misufene jõgi on kõige suurem Willandi maakonnas?

Kellega ta ennast ühendab ja kuhu ta langeb?

Mitu kihelkonda on Willandi maakonnas?

§ 46. Pärnu linnast ja maakonnast.

Willandist õhtu poole minnes jõuame meie mere kaldale, kus Pärnu jõgi Pärnu lahte woolab. Mere ja jõe kaldal seisab siin **Pärnu linn**, juba 600 aasta eest asutatud, väga hääd sadamaga. Laewadega wiiakse siit wõderale maale mitu tuhat puuda linu ja linaseemet, sest ümberkaudu kasvab häid linu ja rahwas teeb hoolega linade kallal rasket tööd, mis ta mõnele mehele rublasti tasku toob. Sadamasse tulles toowad laewad kõige rohkem heeringid, silku ja soola. Linn on kolm korda suurem kui Willandi, sest siin elab üle 9000 inimest. 14 wersta linnast on kuulus Sindi (Bintenhofi) kalewivabrik.

lõige suurem jõgi **Pärnu maakonnas** on **Pärnu jõgi**, kelle hallikas Paide linna ligidal on, ja keda esitaks Paide, siis Wändra, siis Tori ja viimaks Pärnu jõeks nimetatakse.

Pärnu maakonnas on 9 kihelkonda, nimelt: Karksi, Halliste, Saarde, Pärnu, Tori, Wändra, Saakubi, Mihkli, Audru ja Testama.

Küsimused: Kus seisab Pärnu linn?

Mitme aasta eest teda asutati?

Misjugu kaupa saadetakse siit laewadega võerale maale?

Mis kaupa toovad jälle laewad sadamasse tulles?

Mitu korda on linn suurem kui Willandi?

Kus on lõige suurema Pärnu maakonna jõe hallikas?

Kuda nimetatakse seda jõge?

§ 47. Saare maast.

Pärnu maakonnast õhtupoole minnes, saame ühe suure saare pääle, keda **Kure saareks** nimetatakse. Selle saare ja Tallinna kubermangu wahel on tõine weiksem saar, keda **Muhu maaks** kutsutakse. Muhu ja Kure saare wahel on kitsas meri, keda weikels wäinaks nimetatakse ja Muhu maa ja Tallinna maa wahel on suur wäin.

Kõige suurem ning tähtsam Lääne mere saar on: Saare maa (saksakeele Desel) ehk Kure saar, üle 50,000 inimesega. Linn „Kure saar“ (Arensburg) 4000 inimesega, seisab mere ääres, kuhu sui ajal haigid suplema tulewad. Selle linna kohal seisib wanal ajal üks Gestlaste kants. Aastal 1205 ehitas Daani kuninga Woldemar II. ühe lossi seie, kelle ümber aegamööda praegune linn asus.

Kihelkondasi on Saare maal 12, nimelt: Linna kerkond, Kaarma kerkond, Püha, Waldjala,

Põide, Saani, Karja, Mustjala, Kärla, Kihelkonna, Anseküla ning Jämaja; üle selle loetakse veel Saare maa konsistoriumi alla: Muhu ning Ruhnu.

Rõiki pidi on Saaremaa iseolefuga. Igas kihelkonnas on oma keele murre, ise moodi, paiguti ilusad rahwa riided, oma isepruugid ja omad wanad laulud. Enamiste igas kihelkonnas leiame endised wanad Gesti laste kantsid, mis „maalinnadels“ kutsutakse. Rahwas teab mõndagi „Wanast ennemuistestest ajast“ kõnelda, kus „hirmus kange mees Kalew Saaremaa wikerlast Tõllu kuulamas käinud“ n. n. e.

Mereäärised saarlased on julged, tublid meremehed. Kaarmal on tähtjas „Loona ning Kuigi kiwiauk“ ning Mustjalas valmistatakse tõrwa ning lubja.

Rüsimused: Kuda nimetatakse kõige suuremat ja tähtsamat Lääne mere saart?

Kuda nimetatakse kitsas meri, mis Muhu ja Saare maa wahel on?

Mis seisis Saare maa linna kohal wanal ajal?

Mitu kihelkonda on Saare maal?

Mis wõime meie mereäärsest saarlastest ütelda?

§ 48. Riia kubermangust.

Rütime, kuda wiisi maapind nendes wiies Gesti maakondades Riia kubermangus on, siis wõime wastata, et ta peaaegu niisamasugune on, kui Tallinna kubermangus. Ka siin leiame mitmes kohas suuri rabasi ja soosi, nõnda on Pärnu maakonnas suur Kikerpere soo. Ka Wirtsu järwe ümber on soone ja rabane maa, nii kui Peipse järwe ligikal. Aga maa on palju mägilikum kui Tallinna kubermang. Kuda meie jo nägime, on Wõru maakonnas mägesi, mis ligi 1000 jalga kõrged on. Tallinna kubermangus oli kõige kõrgem mägi aga 576 jalga kõrge. Pääle selle ei leia

meie musta mulla all mitte enam pae kiwi, waid enamiste p u n a s t l i i w a ja mõnes paigas sawi. Metsja- ja ajapuud on aga needsamad, keda ka Tallinna-maal oleme tundma õppinud. Niisamuti on ka lugu elajatega. Rahwas on aga mõnel pool palju jõukam, liiate Willandi maakonnas. Sääal on siis ka küla koolide eest rohkem muret kantud. Keelemurre Tartu ja Wõru maakonnas tunnistab, et wistist need Gest-lased, mis nüüd sääal elawad, hiljema ajal hommitu-poolt sinna oliwad tulnud. Nemad ei kanna ka mitte musta kuube, waid rohkem hallikarwalist.

K ü s i m u s e d: Kus on Gesti maakondades Riia kubermangus soone ja rabane maa?

Mis leiame meie enamiste musta mulla all Riia maal?

Mis wõime meie Riia maa metsja- ja ajapuudest nii kui elajatest võlda?

Mis tunnistab keelemurre Tartu ja Wõru maakon-nas?

§ 49. L ä t i r a h w a s t.

Wasta lõunepoolist Gesti maakondade rada Riia kubermangus elab L ä t i rahwas. Nemad ei ole mitte Gestlaste sugulased ja nende keelemurre lähed Wene keelega kokku. Gestlastega, oma põhjapoolse naabritega, on nemad ennemuiste alati waenus elanud ja weel nüüdgi ei salli nad mitte ühtedist ja pilkamine on kobe käes, kui ühetõisega kokku saawad. Ka ennemuistetes jutus k e e l e k e e t m i s e s t leiame, et Gestlased L ä t i rahwast põlgasiwad. Sääal jutustakse nõnda: „Wana I s a soowis innimese kõige maapinna üle väga lahuta-da ja wõttis nõuuks, iga rahwale elukombeid ja nime ja keelt anda. Sellepärast pidiwad kõik rahwa seltsid üksthõise järgil ühel pääwal tema ette S i n i s e e h t R a t l a mäe pääle astuma.

Wanataat ei olnud weel oma ettevalmistusi lõpetanud, sääl tuli juba üks rahwas sinna, agar, sirge ja nobe. „Kas ja näed, peate juba wara olema üles tõusnud, olete mul meele pärast! Aga fatal ei tee weel mitte, kuis wõin juba teie wõrkust tasuda. Teie aega wiita ei taha ma siiski mitte. Teie peate ennast minu esirahwaks nimetama ja minu oma keel olgu ka teie.“ Nõnda on siis Eesti rahwal au Wanataadi esimese rahwa nime kanda, tema keelt rääkida ja waba olla kõigist, mis Sumalale jõleduseks ja ligemisele koormaks on kaswanud. Selle otsusega läksiwad nemad kõikidest auustatud koju.

Kes tunneb neid kõiki, kes siin kokku tuliwad, kes nimetab nende nimed ja kellel on õnnetus olnud nende kõikidega tutawaks saada?

Shtu kippus juba kätte jõudma ja Wanataat rõõmustas et teurikas päew lõppemas, ei tulnud enam kedagi rahwast ja wanamees hakkas tuld kustutama. Sääl tuli weel üks kõrgeninalik rahwas, wõerad hiuksed ja jahu peas, kirjus räbnikarwa riides ja kõige maailma kribu-krabuga ümber riputatud. Wanamees waatas neid wiltu silmal üle öla ja ütles: Halb ehtimine on teie aega wiitnud, sellepärast wõtke riidehalbid endile nimeks ja siimine ja sosome keeleks.

Tõised nende järgmised ei saanud palju paremat otsust.

Nüüd arwas Wana-Isa walmis olewat ja wiskas weel põlewad tukid laiale ja wiskas ennast pikali maha wäsimust puhkama. Aga weel üks parw tuli sinna, laisad, pesemata ja häbemata. Rauge teekond ja sant tee oli nende wabandus. Laiskadele ja üleannetumatele ei ole mul midagi ise nimet anda; ega teie ometi himusta, et ma uuest tule pean ülesse tegema? Aga ehk loen ma weel midagi kirja wee pinnalt. Katlasse waadates on temal waht tülik ees; ta tõukab seda wahtu kulbiga ja wiskab ühe kulbi täie maha. Maha

pillatud waht lasseb tutawa hääle „Latsh“ kuulda. Hää küll, ütles Wana=Isa; Latshid, Latshwishid peab teile nimeks saama ja teie keel olgu kõigist kõigest keeltest kokku kraabitud. Nõnda anti Lätlastele otsus kätte. Wana=Isa läks oma teed, katel ei ole enam sääl, aga weel on tulease nähtaw, ja kui kõik kõised künkad päikese paistel hiilgawad, siis on täna päewani Katlamägi sinise suitsu sisse katetud.“

Lätti rahwas ei ela mitte suures külades, waid enamiste üksikuis taludes. Nende elumajad ei ole küll mitte igal pool ühesugused, aga ikka näitawad nemad wiisakamine ehitud, kui meie maarahwa elumajad; nõnda et Lätirahwal igal pool puhtamad ja paremad eluhooned on. Suest astume meie korstnaga kõöki, kus aga sööki tehakse. Kõögi kõrwas, paremal käel on suur elutuba, ühe ehk kahe aknaga ja ahjuga, keda kõögist kõötakse. Siin elab peremees oma naise ja lastega. Toa kõrwas leiame weikse käekambre. Bahemal pool kõögi kõrwas on sulaste ja tüdrukute elukambrid. Suitsutuba ei olegi, sest rehealune ei ole elumajaga mitte ühe katuse all, waid enamiste põllu pääl. Gluhoone ümber seiswad aidad ja karjalaudad, kapsa- ja õunapuuaed.

Küsimused: Kus elab Läti rahwas?

Kellega on Läti rahwas ennemuiste alati waenus elanud?

Mis jutustab ennemuistne jutt keelekeetmisest?

Mis wõime meie Läti rahwa eluhoonedest ütelda, kui meie neid Gesti rahwa elumajade kõrwa paneme?

§ 50. Riia linnast.

Läti maal, see on lõunepoolse Riia kubermangus jooseb Riia ja Kuura maa wahel suur Wäina (Düüna) jõgi Riia merelahte. Jõe suus on kindel linn nimega D ü ü n a m ü n d e. Katstõistkümmend

wersta jõe suust Väina jõe kaldal ehitati 677 aasta eest, see on 1201 aastad pärast Jesuse Kristuse sündimist **Niia** linn, kus praegu 103,000 inimest elamas. Üheksa kord on waenlased tema müüride all olnud. Mitmed tulekahjud on teda ära rikkunud; katk on tuhande wiisi inimesi ära tapnud, aga ikka kaswis rahwakogu sääl sees aega mööda jälle perekamaks. Kõwerad uulitsad täis kaubapoodist käiwad uhkede majade ja kirikute wahel. Veel mõne aasta eest nägime linna ümber kõrged müürid ja sügawad kraawid; nüüd on kraawid täis täidetud ja müürid mahakistud ja nende asemele uhked majad ehitatud. Iga aasta tulewad Wene maalt mööda Väina jõe wiljaga täidetud lodjad, ja mitu tuhat laewa mere kaudu, kes wõeralt maalt kõikisugu kaupa kaasa toowad, joozewad sadamasse ja wiiwad jälle siit linu, lina- ja kanepiseemet, wilja, raswa ja puid. Üle 140 wabrikuid leitakse linnas ja linna ümber. Sääl fedratakse ja kudutakse willu ja poomwillu, sääl tehtakse paberid, walatakse raud riistu ja mõnda muud asju. Riiaist läheb raudtee mööda paremat Väinu jõekallast **Düünoburgi** linna. Selle tee pääl on kõige ilusam koht wana Kufenoisa kantsi juures, keda nüüd **Kokenhusen** hüütakse.

Rüsimused: Kuhu jookseb Väina jõgi?

Kuda nimetatakse kindel linn, mis Väina jõe suus on?

Millal asutati Riia linn?

Mitu inimest elawad sääl?

Kuhu wiib meid raudtee, mis mööda paremat Väina jõekallast on ehitatud?

Kus on selle tee pääl kõige ilusam koht.

§ 51. Walga ja Wolmari maakonnast.

Läti maal ehk lõunepoolse Riia kubermangus on 4 maakonda. Wasta Pärnu maakonda seisab **Wolmari**

maakond; wasta Willandi, Tartu ja Wõru maakonda jälle **Walga** maakond. Kui meie Tartust mööda Riia maanteed Riia poole lähme, tuleme meie kõige esiteks Walga linna, 82 wersta Tartust. Selle linna nimi oli wanal ajal **Bödel**. Kuda kõik weikemad linnad meie maal, on siin ka enamiste aga puust ehitatud majad. Nüüd on jään 3500 inimest elamas. Wiiskümmend wersta Walgast, ka Riia tee ääres **Rõiva** ehk **La** jõe kaldal on **Wolmari** linn, 1283 ehitatud; praegu 2000 inimesega.

Wäina jõe järele on kõige suurem jõgi Riia kubermangus **Rõiva** jõgi. Tema hallikas on **Wõnnu** maakonnas, **Muuste** järwes wana **Pealgi** lähedal. Säält jooseb tema keshommiku poole, Walga linna ligidale, kääneb siin weskiaare poole, **Wolmarist** läbi, **Wõnnu** linnast mööda, Riia maakonda ja langeb säält merde, Riia lahte.

Rõiva jõgi, on omale sügawa süngi punase liiwa sisse kaewanud. Kewade tõuseb tema wäga kõrgele, ja mõni kord otsib ta omale tõisi kohtasi, kust tema läbi jooseb. Mitmes kohas on Rõiva jõe kaldad wäga ilusad. Kõige ilusamad aga **Loreida** juures. Mõlemail pool jõge on kõrgeid punase liiwa kiwimäed näha ja enamiste kõik sugu lehepuudega kaetud. Säält näeb waataja film tammesi, niinepuid, jalakaid, kase-, saare-, saraka- ja mõndasugu tõisi puid. Kalk uhket mõisa seisawad **Loreida** ligidal, neid nimetatakse **Kremon** ja **Segewold**.

Küsimused: Kui meie Tartust mööda Riia maanteed Riia poole läheme, misukesel linna tuleme meie kõige esiteks?

Mitu wersta on Walga linn Tartust?

Misukesel linn on 50 wersta Walgast ka Riia tee ääres ja Rõiva jõe kaldal?

Misukesel jõgi on Wäina jõe järele kõige suurem jõgi Riia kubermangus?

§ 52. Wõnnu linnast.

Siin elasivad ennemuiste Liivi rahwas, Eesti rahwa sugulased. Siis kui Saksamaalt esimene katoligi piiskop, nimega Meinart, 1186 Liivi maale tuli, elas Loreidas Liivi maa pealif Raupio. Munk Diitrik tuli tema juure ja meelitas teda ristiusule. Nõnda oli Raupio esimene rahwa wanem, kes ennast ristida laskis. Tuba oliwad ka mõned tõised alamad uue usu wasta wõtnud, aga arwasivad, et suur wilja-äpardus, mis kätte juhtus, neile nuhtluseks wana Sumalatest olla saadetud, keda nemad oliwad maha jätnud. Selle pärast pidi Diitrik tapetud saama. Rahwas tuli kofku ja targad katsusid oma wana Sumala tahtmist arpu küsimisel teada saada. Walge hobune toodi wälja ja lasti teda odawarre üle käia. Hobune astus aga pahema jalaga üle odawarre, see tähendas, et Diitriku surm mitte wana Sumalate meele pärast ei näitnud olewat. Sääl hõiskas tark: „Pühkige hobuse selg puhtaks, Ristiusu Sumal istub nägemata hobuse seljas ja juhatab tema jalale teed. Seda tehti, aga hobune tõstis jälle pahema jala ja Diitrik jäi selle läbi elusse.“

Kaks wersta Rõiwa jõest, 33 wersta Wolmarist ja 80 wersta Riias on Wõnnu linn. Millal linna ja lossi hakati ehitama, ei teata enam selgeste. Siiski wõime ütelda, et mõlemad õige wanad meie maal wõiwad olla, rüütli aja hakatusel alustatud. Kirik on ligi 600 aastat wana ja säääl leiame mitu wana furnu tiwi. Wana lossi müürid seiswad weel ilusa inglisaja ääres. Linnas on kaks turu ja mõlemate pääl kaew, kus wesi maa-aluse torudest wälja jooseb, ilma et keegi enam teaks, kui kaugele nende ots maa alla ulatab. Linnas elawod üle 3000 inimest.

Rüsimused: Kes oli esimene katoligi piiskop Liivi maal?

Millal tuli tema Liivi maale?

Kes elas sel ajal Loreidas?

Kes meelitas teda ristiusule?

Mitspärast taheti Munka Diitrikut tappa?

Kelle läbi jäi ta aga elama?

Mitu wersta on Wõnnu linn Riiaist?

§ 53. Wõnnu maakonnast ja Lāti maast.

Wõnnu maakonnas on Lāti maa kõige kõrgem mägi, 30 jalga madalam kui Munamägi, Haani mõisa juures. Tema nimi on Lāti keele Gaisingkalns, see tähendab Tuule mägi. Siit wõib õige kaugele waadata. Mäed, orud, metsasalgud, mõisad, firikud, weskid ja talumajad on igal pool näha, tuhju poole aga silma pöörad. Nende wabel hiilgawad ligi 17 weiksemat ja suuremat järwe. Pääle Wäina ja Kõwa jõge on veel kaks suuremat jõge Lāti maal. Ühe nimi on **Swst**, Wõnnu maakonnas. Tema tuleb suurest **Lubaani järwest** ja woolab Wäina jõtte. Teine jõgi on **Salitsa** jõgi ja woolab **Usti** ehk **Burtneki** järwest merde, Wolmari maakonnas mitte kaugele Gesti- ja Lāti rajast. Järwest on Lāti maal küllalt leida. Kõige suuremad on nimetatud **Lubaani** ja **Usti** järw; pääle selle wõime veel **Walga** maakonnas **Wõru** maakonna raja ligidal **Marienburgi** järwe meele tuletada. Selle järwe ääres näeme meie veel wanad lossi müürid, kus kuulsa Keisri **Peetri I.** abikaasa **Katariina I.** oli sündinud.

Metsad, wõsudikud, lilled ja loomad on Lāti maal niisamasugused kui põhja pool Riia kubermangus. Põlud kannawad ka rukkid, nisu, odre, kaeru, kartohwliid, hernerid ja linu. Kõige paremaid linu nimetatakse **Marienburgi** linadeks.

R ü s i m u s e d: Kus on Läti maa kõige kõrgem mägi?

Mis ta nimi on?

Misufesed jõed on pääle Wäina ja Rõiva jõge kõige suuremad Läti maal?

Misufesest järwest woolab Emsti jõgi Wäina jõkke?

Misufesest järwest woolab Salitsa jõgi merde?

Misufene järv on pääle Lubaani ja Usti järwe kõige tähtsam?

§ 54. Kuura maa pälinnast

Eiwi maa lõunepoolne raja jookseb Kuura maa rajaga kokku. Wäina jõgi teeb mõlema kubermangu- dele wabet. Kõige suurem jõgi on siin Kuura maa Ma jõgi. Kaks jõge, Memel ja Muus jooksewad Bauske linna juures kokku ja säält maalt hüütakse jõgi A a k s. Tema jookseb Kuura maa päälinnast Miitawast läbi ja 32 wersta Riia st tuleb ta õige mere ligidale, aga ei jookse mitte merde waid rannast mõnikord aga 150 sülda, mõnikord ka 3 wersta kaugel ikka õhtopoolse, kunni Wäina jõkke, kus jõesuus Bol- deraa alew on. Sõe- ja mereranna wabel on siin mitu kohta, kus wõerad merewees käiwad. Kõige kuulsam merewee suplemise koht on Dubbeln, 14 wersta Riia st ja 40 wersta Miitawist. Mõlema linna wõib aurolaemadega siit sõita. Müüd on ka raudtee Riia ja Miitawi wabel walmis, nõnda et Kuura maa päälinn, Läti keele S e l g a m a oma 25,000 inimesega peaaegu Riia alewiks wõiks lutsuda, sest ühe tunniga wõime Miitawist Riias olla.

R ü s i m u s e d: Misufene jõgi on Eiwi maa ja Kuura maa raja pääl?

Mitu wersta Riia st on Kuura maa päälinn?

Kuda nimetatakse Kuura maa väälinn?

Misufene jõgi jookseb Miitawist läbi?

§ 55. Kuura maa linnadest.

Õine suurem jõgi Kuura maal on **Windawi jõgi**. Tema tuleb lõunepoolt Wene maalt, woolab **Sol-dingist**, kõige wanemast Kuura linnast läbi, kus ta wesi üle kaljude kukub ja langeb **Windawi** linna all merde. Nimetatud linna all on hää sadam ja wõeramaa laewad jooswad küllalt sadamasse, heeringid ja soola tuues ja linu, linaseemet, wilja ja puid ära wiies.

Kõige lõunepoolsem Wene maa sadam Baltia ehk Lääne mere rannas on aga **Liibawi** linn. Nimetatud linn seisab Liibawi järwe ja mere wahel. Siin oli ennemuiste Läti rahwas oma suuremat ebajumalat Perkuni teeninud ja seda kohta **Leepaja**, se tähendab Pärnapuu linnaks nimetanud; sest sääl kaswab väga palju pärna- ehk niinepuid. Liibawist wiib raudtee Wene maale, **Kowno** linna ja säält ikka kaugemale.

K ü s i m u s e d: Misukene linn on kõitse wanem linn Kuura maal?

Kudas hüütakse seda jõge, mis siit läbi jookseb?

Misukese linna all langeb ta merde?

Kus on kõige lõunapoolsem Wene maa sadam Lääne mere rannas?

§ 56. Kuura maast.

Kuura maa on Liivi maast natuke soojem, sellepärast leiame siin juba rohkem lehtpuid, liiate tammesi, niinepuid ja jalakaid. Wesikaare ja põhjapool kaswad suured metsad, kelle eest ka rohkem muret kantakse kui meie maal. Rabasi ja soosi on paiguti ka leida, niisama rohkest järwi. Nende wahel on aga hääd põllud ja heinamaad. Pääle rukki, odra, kaera, kaswab sääl nisu, aga linu ei tehta küll mitte nii palju

maha kui meie maal. Põllumehed Kuura maal on enamiste Läti rahwas. Põhja pool Kuura maa raaja ligidal elab ka tõistsugu rahwast. Doondangi mõisa järele, Domesnina ranna ääres elab weel kahes külas wana Liwi rahwast Gesti ja Soome rahwa sugulased. Nemad räägiwad isekeskis Liwi keelt, kirjusus kuulewad nemad aga Läti keelt, nõnda et aega mööda Läti keel nende emakeelt hoopis saab lämmatama. Enamiste toidawad Liwlastel kalapüügist oma pääd ja oliwad kuulsad mereröõwliid olnud. Döldasse, et tõik Kuura ja Liwi maa randa Liibarwist kunni Salitsa jõeni wanal ajal Liwi rahwa päralt oli olnud. Weel 80 aasta eest leiti Salitsa jõesuus mõnda meest, kes Liwi keelt oskas.

Kuura maa Lätlastel elawad nizamuti kui Liwi maa Lätlastel üksikuis taludes. Mikaste mõisnikkude uhkete hoonte ümber leitakse sagedaste suured ilusad inglisajad. Suutisti elab siin maal palju; enamiste kauplewad nemad mööda maad ümber käies ja sõites.

Küsimused: Mikspärast leiame meie Kuura maal juba rohkem lehtpuid?
 Mis võime meie Kuura maa metsadest ütelda?
 Misjugu wilja kasvab Kuura maal?
 Kus elab weel wana Liwi rahwa sugu?
 Mis leitakse sagedaste mõisnikkude hoonete ümber?
 Misjugu rahwas elab pääle Lätlaste ja Sakslaste Kuura maal?

§ 57. Soome maast.

Kui meie, kas Tallinnast, Lontowast ehk Narwast laewaga põhja poole purjetame üle Wiru- ehk Soome mere, siis jõuame paraja tuulega mõne tunni pärast **Soome maale**, kus eluwiihise, kornbede, were ja keele poolest meie ligemad sugulased elawad, kelle kändust Gesti rahwas oliwad ennemuiste lahkunud.

Nemad nimetawad iseennast Soomlasteks ja meid hüüawad nemad Wirulasteks. Soome maa on väga kaljune ja täis järwi, aga siiski wõib rahwas wäsimata töö läbi oma pään toita. Nemad elawad palju õnnelikumalt, kui mitte külma kliima läbi väga sagedaste wiljaäpardust neil ei juhtuks, mis wahete wahel suurt nälga sünnitab, nõnda kui mõne aasta eest, kus rahwas tuhande kaupa nälja küüsis surma leidis. Mere rannas elamad osawad kala- ja laewa mehed, ja enam keelmaal leiame suuri wabrikuid, kus kuulsaid raud- ja terastriistu, hääd paberid ja igahel tuttawat rootsiriiet tehakse. Soome maa päälinn on **Helsingi** hääd sadamega, kuulsa suurekooliga ja 24,000 inimesega.

Helsingi linna ees on seitse saare pääl kaljude sisse kalju koopad raiutud, keda kasemattiteks kutsutakse ja kelle seest suuredükid oma ninad wälja pistawad ja linna waenlase wasta wõiwad kaitseada, kes tema pääle tahab tungida.

Põhja pool Soome maal ehk **Lapu maal** elawad Lapplased ka Soome ja meie rahwa sugulased. Müüd seisab juba Soome maa ligi 70 aastat Wene maa walitsuse all, enne seda oli ta Rootslaste päralt ja sellepärast kuuleme Soome maal tihti ka Rootsi keelt. Helsingist wiib meid raudtee põhjapoolle **Tawasthusi** linna ja hommiku pool üle **Wiiburgi** linna meie suure riigi uue päälinna **Peeterburi**.

Küsimused: Kus elawad eluwiihised, kumbede, mere ja keele poolest meie ligemad sugulased?

Kuda hüüawad Soomlased Eesti rahwast?

Misufene meri on Eesti maa ja Soome maa wahel?

Misufune on maapind Soome maal?

Mis on sääl tihti leida?

Mis sünnitab sääl wahete wahel suurt nälga?

Misufene linn on Soome maa päälinn?

Mis sugu rahwas elab põhjapool Soome maal?

§ 58. Peeterburi kubermangust ja Peeterburist.

Niisamuti võime nüüd Baltistist üle Tallinna, Rakvere ja Narva ikka hommiku poole sõites **Peeterburi** saada. Kes sui ajal Tartust aurulaewaga **Pihkwa** sõidab, leiab sääl ka raudtee ees, kes teda Peeterburi wiib. Sgaüks on wistist juba sest suurest kuulsast Wene riigi päälinnast ja Keisri elukohast midagi kuulnud. Aga kellel waba mahti ja raha kopikaid taskus on, et sinna võib minna, ei saa seda teekonda wistist kahetsema. Peeterburis elawad praegu 700,000 inimest, niisama palju, kui Gesti lasti böldakse olewat ja linn ei ole enam kui 175 aastat wana; sest Peeter I. asutas teda 1703 **Neewa** jõe kaldale. Peeterburi ümber on mitu weiket linna ja Keiser ise elab sui ajal **Tsarski Selos**, see tähendab Keisri külas, ehk ka Peeterhoomis, mere ligidal. Peeterburi ees Wiru ehk Soome meres kalju- saarte pääl seisab tema kindellinn suure sõa- ja kauba- laewade sadamaga **Kroonstat** nimi. Peeterburi on Wene maa päälinna kõrwas ühtlase oma nimelise kubermangu päälinn, sest Peeterburi kubermang ehk Ingri maa ja meie maa rajad joosewad kokku. Kuda juba ülewäl nägime, jooseb Narwa jõgi just raja pääl ja keskpaigast Peipse järwest läib piir läbi. Peeterburi kubermangus elab pääle Wene laste ka Soomlasti ja wiimsel ajal oli mõni talupoeg Gesti maalt ka sinna rändanud ja pesaaset leidnud. Niisamuti leiame ka maarahwast Riia kubermangus Lätlaste keskel Marienburgi ja Swanenburgi wabel, kes juba ennemuiste seie oliwad tulnud.

- K ü s i m u s e d:** Kes on Peeterburi asutanud?
 Millal teda asutati?
 Misufe jõgi jookseb Peeterburist läbi?
 Kus elab Keiser sui ajal?

Misukene linn on Peeterburi ees Wiru mere kalju-
saarte pääl?

Kuda nimeratakse weel Peeterburi kubermang?

§ 59. Pihkwa kubermangust.

Wasta keshommiku Riia kubermangu on Pihkwa ehk Plezku kubermang. Siin elawad raja ligidal, wasta Wastseliina kihelkonda mitmes külas Gestlajed keda naabrid Setukeseks nimetawad. Nemad on eneste tunnistust mööda maarahwas, aga kumar-
dawad wenenärki Sumalat, elawad palju puhtamalt, kui meie rahwas mitmes paigas Tallinna ja Riia kubermangus. Säääl leiame weel tänapäew wanu Gestt rahwa riidid, mõne wana wiisi ja laulu. Wiimsel aastadel on mõni talupoeg Tallinna ja Riia kubermangust Pihkwa kubermangu tulnud ehk rändanud. Dölda-
dakse, et säääl praegu 12,000 Gestlast elawad. Need wäljarändajad, kes Peeterburi ehk Pihkwa kubermangus aset on leidnud, wõiswad kül mõne päerra pärast oma endisest kohast sinna saada, aga need, kelle himu neid Samaarasse, Kaukasiasse ja Krimmissse ajanud, ei olnud wistist ette teadnud, kui pikk tee sinna maale oli, sellepärast tahame siis lõpetuseks lühidelt weel mõnda meie suurest Wene maast jutustada, kelle päralt ka meie weike isamaake on.

Küsimused: Kus elawad Setukesed?

Mis leiame meie weel tänapäew säääl?

Kelle sugulased on see rahwas enese tunnistust mööda?

Kui palju Gestlast elawad Pihkwa kubermangus?

Kust on nemad sinna tulnud?

§ 60 Moskwas ja Nishni-Nowgorodist.

Tallinast loetakse 360 wersta Peeterburi ja Nar-
wast 142, Tartust 326 ja Pihkwas 270 wersta. Nüüd

wõime ka Tallinnast Tartust, Rakverest ehk Narvast
 mööda raudteed Peeterburi sõita; niisammuti ka Pihkwaast.
 Peeterburist viib meid jälle raudtee keshommiku poole
Moskwa linna, wana Wene maa päälinna ja see
 tee on 604 wersta pikk. Moskwa linn seisab Mosk-
 wa jõe kaldal. Siin on kõrge müüride taga kesh linna
 Reisri elumajad ja kirik, kus kõik Wene keisrid krooni-
 takse. Moskwas leiame ka kõige wanema suurekooli
 Wene maal. Moskwaast wõime meie raudtee pääl veel
 kaugemale hommiku poole sõita ja jõuame sääl **Nishni-
 Nowgorodi** linna, 390 wersta Peeterburist. Siin
 on sui ajal otsatu suur laat, kuhu mitme miljonide
 rubla eest kaupa kokku tuakse ja ära müüakse. Linn
 seisab suure **Volga** jõe kaldal, just sääl kohal, kus
Oka jõgi Volga jõkke woolab. Suure Volga jõe
 hallikad ärkawad **Waldai** mägistikkudes, Peeterburi ja
 Moskwa wahel. Peeterburi ja Moskwa raudtee läheb
 Tweri linna ligidale üle Wolga jõe. Suba Tweri
 juures kannab Wolga lodjasi ja ka weikemaid auru-
 laemu; aga Nishni Nowgorodist käiwad sui ajal auru-
 laewad õige tihti kunni Wolga jõe suuni.

Küsimused: Mitu wersta on Peeterburist Moskwa?

Kus kroonitakse kõik Wene keisrid?

Kus on kõige wanem suurkool Wene maal?

Kus peetakse otsjata suur laat?

Misukese jõe kaldal seisab see linn?

Kus on Wolga jõe hallikas?

Kus kohal läheb Peeterburi-Moskwa raudtee üle
 Wolga jõe?

§ 61. Wolga jõest.

Nishni-Nowgorodist woolab Wolga ikka hommiku
 poole, kunni **Kaasani** linnani, kus ida ehk põhja
 hommiku poolt **Urali** mägestikkudest tulles Kaama

jõgi Wolga jõlle langeb. Kaasani linnas on jälle üks suurkool. Kaasani linnast hakkab Wolga jõetee ikka enam lõune poole hoidma, teeb siis **Samoara** linna ligidal looga hommiku poole ja woolab säält jälle lõune poole kunni **Sarepta** linnani, kus jõgi keshommiku poole jõokstes **Astrahani** linna juures **Rospia** merde langeb. Jõgi on 3500 wersta pikk ja hää kaubatee kõigile kubermangudele, kellest tema läbi käib. Põhja poolsed maad saadawad tema pääl puid ja kasuliku minema: keshwenemaa oma wiljarikkust, idapoolsed maad Urali mägedest rauda ja wäste ja keshommiku poolsed kubermangud oma rohket kalasaaki ja soola. Wolga jões püütakse palju kalu, nende seas ka rohkestest tuurakala, kelle mari, wene keele **икра** (ikra) saksa keele kawiar, kalliks maiuse roaks peetakse. Pääle selle leitakse Wolgas ka ühte suurt kala, kellest kalaliimi, (Hauenblasen) tehakse. Wolga jõe parem kallias on kõrge ja pahem madal.

Küsimused: Misukesed jõed jooksewad Wolga jõlle? Misukeselinnani woolab Wolga ikka hommiku poole? Kuhu poole hakkab siit Wolga jõetee ikka enam ennast hoidma?

Misukeselinna ligidal teeb ta looga hommiku poole?

Misukeselmele langeb ta?

Kellele on Wolga hääks kaubateeks?

Mis saadawad põhjapoolsed kubermangud tema pääl minema?

Mis keshwenemaa, mis idapoolsed, mis keshommiku poolsed kubermangud?

Mis sugu kalu püütakse Wolga jões?

§ 62. Cestlaste sugulastest Wene ja Siberi maal.

Wõlmalikult on siin ka mõned Cestlaste sugulased, mis on juba eelmises peatükis mainitud. Nishni-Nowgorodi ja Kaasani wahel elawad Soome ja Cesti rahwa sugulased, nimega **Wotjakid**, ja enam

põhja poole Sõrjenid. Ka Kaasani pahemal pool Wolgad, Sberemisfi rahwas ja paremal pool Mordwini rahwas on were ja keele poolt Soomlaste ja Gestlaste sugulased. Nende eluviisid ja kombed, nende riided ja riistad tuletawad weel tänapäew meile meele, et siin Gestirahwa sugu elab, ehk küll nende keelemurre koguni wõeras meile nättab, aga kirjamehed wõiwad warsti aru saada, et nende keele meie keelega kokku läheb. Nemad on Wene usku ja lähewad aast' aastalt ise ka ifka rohkem Wenelaseks. Targemate kirjameeste tagaurimiste mööda oliwad wistist ka Soome ja Gesti rahwas ükskord Wolga jõe kaldal elanud ja ennemuiste weel kaugemalt hommiku poolt sinna tulnud; sest taga Uralt mägesi **Siberimaal** üle 3000 wersta Peeterburist elab ka Soome ja Maa rahwa ennemuistised sugulased, keda Woguu- lid ja Dstjakid kutsutakse, kes weel paganad on ja ennast linnu ja kalapüüdmisest toidawad.

Aga kuida juba ülewal kuulsime, on mitu talupere wiimisel aastatel Wolga jõe kaldale, liiate Samaara kubermangu läinud oma õnne otsima. Sinna on Peeterburist 1800 wersta.

Et üleantumaid, kes warastawad, rööwiwad ja tapawad ja muud kurja tööd teewad, tühja, see on Siberi maale saadetakse, teab iga laps, aga kui kaugel nimetatud maa meilt on, tahame seie ülesse panna. Tobolski linn on ligi 3000 wersta; Tomski linn üle 4000; Irkutski 5800 ja Nertschinski linn 6900 wersta Peeterburist. Mida suurem kurjategia, seda kaugemale teda saadetakse.

Rüsimused: Kuida nimetatakse Gestlaste sugulasi, kes Nišni-Nowgorodi ja Kaasani wahel elawad?

Kuida nimetatakse Gestlaste sugulasi, kes Kaasani ja Samaara wahel elawad?

Kus on kirjameeste tagaurimiste mööda wistist Gesti rahwas ka ükskord elanud?

Kuda tutsutakse seda rahwast, kes taga Urali mägest Siberi maal elab ja ka Cesti rahwa sugulased on?

§ 63. Kaukaasia maast ja Krimmist.

Kes nüüd **Kaukaasia** maale tahab reisida, see võib sui ajal mööda Wolga jõge edasi lõunepoole funni Sarepta linnani sõita. Säält wiib teda raudtee Donni jõeni ja mööda Donni jõge kelle kaldal Kassakad elawad, sõidab ta Afowi mereni, kust weel ligi 600 wersta Kaukaasia mägestikuni maad on. Talwe ajal, kus aurulaewad ei sõida, on tulusam Moskwest mööda raudteed üle Harkowi linna, kus ka suurkool on, Afowi mererannani jõita. Afowi meri, mis üks jagu Musta st merest on, seisab 1100 wersta Moskwest lõune poole. Musta mere ja Kaspia mere wahel leiame kõrgeid **Kaukaasia** mäed. Musta mere põhjapoolses rannas Afowi mere ääres seisab **Krimmi** poolsaar. Nimetatud poolsaare pääl elawad Taterlased ja jääb on kuulus Sewastopoli linn, keda Prantsused ja Ingliseid Krimmi sõas ära rikkusiwad. Musta mere läänerannas seisab kuulus kaubalinn **Odesa**, kus ka üks suurkool on. Odesa ja Krimmi wahel woolab Musta merde **Dnjeperi** jõgi kelle kaldal 500 wersta jõe suust kuulus wanaaegse Wenemaa päälinn **Kiew** seisab. Ka siin on üks suurkool. Odesast wiib raudtee Kiewi ja säält Kurski linna kaudu Moskwa. Dnjeperi jõgi arwatakse 1500 wersta pikk ja tema hallitad tõusewad Wäina ehk Düüna ja ka Wolga jõehallikate ligidal, aga nõnda, et Wäina jõgi oma hallika kohast õhtupoole ja Wolga jõgi hommiku- ja Dnjeperi jõgi lõunepoole woolab. Riia linnast wõime mööda raudteed Düünaburi ja Witebski linna kaudu niisama Moskwa kui Kiewi linna jõita.

Dünaburi linnast mööda lähäb ka Peeterburist üle Pihtwa tehtud raudtee Wilna linna. Üks raudtee aar jooseb siit Pohla maa päälinna **Warschawi** ja tõine aar üle Kowno linna Saksa maale.

Küsimused: kudawüisi wõime Kaukasia maale saada?

Misufene merede wahel on Kaukasia mäed?

Kus on Krimmi poolsaar?

Misufene fulus kaubalinn seisab Musta mere lääne rannas?

Kus woolab Dnjeperi jõgi Musta merde?

Misufene kuulus linn on selle jõe kaldal?

Misfuguste jõe hallitad ei ole mitte wäga kaugel ühetõisest?

§ 64. Wene riigi piiridest.

Wenemaa põhjapoolse piiril leiame meie **Walge mere** ja lõunepoolse piiril **Musta mere**. Walge merde woolab suur Dwina jõgi. Walge mereft Musta mereni loetakse üle 2000 wersta. Walge meri on aga üks jagu Põhja-Jäemereft ja sellepärast leiame pääle Walge merd Wene maa põhjapoolse rannas ka **Põhja-Jäemere**.

Lõunepoolse Wene ma piiril oleme ka pääle Musta mere **Kaspia** mere tundma õppinud. Mõlemate merede wahel jooseb lõunapoolne Wene ma raja **Persia maa** rajaga kokku.

Hommikune Wene maa raja on meilt wäga kaugel, üle 10,000 wersta.

Õhtupoolse Wene ma rajas leiame **Baltiski** ehk **Lääne mere**. Siin elame meie ja meilt põhjapoolse Soomlased ja Lapplased. Wene ja Rootsi raja joosewad siin kokku. Meilt lõunepoolse minnes leiame õhtupoolse Wene riigi piiril hakatusel Läti rahwast,

siis Leedu rahvast ja Pohlakaid elamas, kus Wene ja **Saksa maa** kokku lähwad. Pohla maa ja Musta mere wahel rajab **Austria riik** meie riigi wastu.

Rüsimused: Mijukene meri on Wene maa põhjapoolse piiril?

Misukene meri on lõunepoolse piiril?

Mitu wersta loetakse Walge merest Musta mereni?

Kui kauge on hommikupoolne Wene maa raja meilt?

Ruda nimetatakse seda merd, kelle läbbi õhtupoolne Wene maa raja jooseb?

§ 65. Lühikene otsus sündinud asjust meie maal.

Se suur riik, kelle liikmed meie praegu oleme, sai juba rohkem 1000 aasta eest põhjandatud. Üle 70 miljoni inimesi, see on sada korda rohkem kui Gestlasi ülepea arvatakse, elab ses määratumas riigis, kelle suurus terve Euroopast üle käib. Üle 160 aastat on nüüd meie maa Wene walitjuse all rahupõlwe leidnud, kus enne seda ümberkaudu arwates 500 aastat sõakära ja werewalamine meie maa pinnalt palju üal ei lõppenud. Gesti ja Liivi maa oliwad nimetatud aja sees mitme walitjuse all õhtades kannatanud. Hakkatuselt seisis Tallinna maa Daanlaste ja Riia maa Sakslaste käes, kus siis ka põhjapoolne Gesti maa kõik Ordo ehk Sakslaste rüütlistelti päralt oli. Üks wahel seisis meie maa ka Pohla walitjuse all ja 280 aasta eest tuliwad Rootslased seie. Nende käest wõttis Keiser Peeter I. wiimaks suures põhjasõas (1700—1721) Gesti ja Liivi maa ära, ja sest ajast kunni meie päiwani ei ole Jumal tänatud meie maa ja rahwas enam sõda näinud

Onsa Keisri Aleksandri I. walitsuse all (1819) pääs-
 teti rahwas orjakütkest ja tehti priiuse osaliseks. Keisri
Aleksandri II. all on meie rahwale mitu säädusliku
 armuanet tingitud, mis läbi ihulikule priiusele igapidi
 tugewust kaswis. Rahwa oma kõige suurem mure peaks
 nüüd aga olema, waimu wabaduse ehk priiuse eest hoolt
 kanda, et tuimus ja pimedus seemne idanemist ei kee-
 laks, mis ülema walitsuse poolt tema õnneks on kül-
 watud. Sumal ise aga kaitsegu ja õnnistagu meie
 maad, rahwast ja riiki, kõige rohkemalt meie kõrget ja
 armulist **Keisrit**, et meie kawa tema pehme tiiva all
 ühte waillikku ja rahulist elu leiaksime kõiges Sumala
 kartuses ja auustuses.

 „Kodu= ning isamaa õpetusele“ häda
 pärast tarwilised kaardid on H. Laakmanni raamatu
 poes Tartus müüa.

J u h a t a j a .

		Leht.			Leht.
§	1. Silmapiirest	11	§	37. Gesti rahwa jumala-	
§	2 ja 3. Ilmakaartest . . .	12		teenistusest, ristimisest	
§	4. Tuulest	13		ja usu puhastamisest .	58
§	5. Weest ja weaurust . . .	14	§	38. Ennemuistsed jutud	
§	6. Udust ja pilwdest . . .	15		Tartu linna kohast .	61
§	7. Wihmast, lumest, rahest	16	§	39. Tartu linnast	63
§	8. Rästest ja härmatusest	17	§	40. Emajdest ja Püha järwest	65
§	9. Säätisest	18	§	41. Wirtsu järwest	66
§	10. Hallikatest	19	§	42. Peipse järwest	67
§	11. Uhe weetilga elukaik .	20	§	43. Endla järwest ja Tartu	
§	12. Iõe kaewandusest, suust			maakonnast	69
	ja kallastest	21	§	44. Wõru linnast ja maa-	
§	13. Wälgu lõõmisest . . .	22		konnast	70
§	14. Müristamisest ja taewa		§	45. Willandi linnast ja maa-	
	wehklemisest	25		konnast	72
§	15. Wikerkaarest	26	§	46. Pärnu linnast ja maa-	
§	16. Päikese teeringist . . .	27		konnast	73
§	17. Päikesest	28	§	47. Saare maast	74
§	18. Maakerast	30	§	48. Riia kubermangust . . .	75
§	19. Kuust ja kuuloomisest	31	§	49. Läti rahwast	76
§	20. Päikese ja kuu warju-		§	50. Riia linnast	78
	tamisest	34	§	51. Walga linnast ja Wol-	
§	21 ja 22. Tähtdest	35		mari maakonnast . . .	79
§	23. Glu- ning koolimajast	39	§	52. Wõnnu linnast	81
§	24. Glukohast	41	§	53. Wõnnu maakonnast ja	
§	25. Isamaast ja emakeelest	41		Läti maast	82
§	26. Kalewi kalmust ja Üle-		§	54. Kuura maa päälinnast	83
	meste järwest	44	§	55. Kuura maa linnadest	84
§	27. Tallinnast	45	§	56. Kuura maast	84
§	28. Baltiskist ja Harju		§	57. Soome maast	85
	maakonnast	47	§	58. Peeterburgi kuberman-	
§	29. Hapsalu linnast ja			gust ja Peeterburgist	87
	Lääne maast	49	§	59. Pihtwa kubermangust	88
§	30. Paide linnast ja Järwa		§	60. Moskwest ja Nishni-	
	maast	49		Nowgorodist	88
§	31. Rakwerest ja Wiru maast	50	§	61. Wolga jdest	89
§	32. R. p. mälestuse kohtadest		§	62. Gestlaste sugulastest	
	ja Tallinna mägedest	52		Wene ja Siberi maal	90
§	33. Tallinna maa pinnast,		§	63. Kaukaasia maast ja	
	metfadest ja kasudest .	53		Krimmist	92
§	34. Tallinna maa elajatest	54	§	64. Wene riigi piiridest	93
§	35. Küladest	55	§	65. Lühikene otsus sündi-	
§	36. Maarahwa elust	57		nud asjust meie maal	94

70. —